

УДК 94(4)«10»:27

DOI <https://doi.org/10.52726/as.humanities/2021.2.4>

П. М. КРАЛЮК

*доктор філософських наук, заслужений діяч науки і техніки України,
професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права, голова Вченої ради,
Національний університет «Острозька академія», м. Острог, Україна
Електронна пошта: petro.kraliuk@oa.edu.ua*

Ф. В. БАЛАНДІН

*головний куратор Міжнародного фестивалю Anne de Kyiv Fest, м. Київ, Україна
Електронна пошта: balandin@ukr.net*

М. І. МАРТИНЮК

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент і завідувач кафедри філології,
Комуніальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж»
Волинської обласної ради, м. Луцьк, Україна
Електронна пошта: mmartyniuk@lpc.ukr.education*

**ШЛЯХ АННИ ЯРОСЛАВНИ НА ЗАХІД, «СІМ'Я-ДЕРЖАВА»
ЯРОСЛАВА МУДРОГО І ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ**

Стаття присвячена дослідженню ролі, місця та місії особистості Анни Ярославни та її іменитої родини в історії європейської цивілізації, принагідно простежено середньовічні династичні зв'язки в країнах Центральної та Західної Європи, відчутний безпосередній вплив на тогочасні історичні та політичні процеси самого Ярослава Мудрого, детально та скрупульозно на основі різноманітних давніх писемних джерел проаналізовано всі гіпотези й відстежено найімовірніший шлях майбутньої королеви Франції з Києва до Парижа, зроблено спробу найлогічнішого пояснення версій походження однієї з найдавніших писемних пам'яток старослов'янського світу – Реймського Євангелія. На доказову базу залучено ряд авторитетних документальних українських, російських, польських, чеських, французьких, німецьких, бельгійських, італійських, арабських та ін. історіографічних пам'яток, літописів, хронік, наукових студій пізнішого часу тощо.

Ключові слова: Реймське Євангеліє, літопис, хроніка, легенда, подорож, королева Франції, монархи, імперія, сакральний, християнство, закон, книга, кирилиця, глаголиця, текст, глоса, «сім'я-держава», династичні зв'язки.

Постановка проблеми. Тривалий час в радянському і ще довго за інерцією в пострадянському просторі українська та й світова історія розглядалися і трактувалися в рецепції панівної імперської ідеології та інструментарію класичної колись політики «холодної війни». Відтак, з огляду на це, чимало фактів, подій і реалій нашого далекого і недалекого минулого, особливо тих, котрі стосувалися і стосуються нашої держави й державності, було перекручено, сфальшовано, купюровано, підкориговано, підгасовано, а найчастіше й просто грубо привласнено титульною нацією, вигідно переписано заново у світлі численних темників і методичок, за якими України й українського народу як таких не могло існувати апріорі, визнавалася хіба так звана єдина колиска трьох братніх східнослов'янських

народів, нівелювалися будь-які національні риси й особливості кожного з них, за винятком, звісно, російського. Сьогодні, напередодні тридцятиліття незалежності України, саме час активніше братися за об'єктивізацію усього того, що було поскрибовано останніх понад триста років, відновлення історичної справедливості, подолання совкової заангажованості, розставлення усіх крапок над «і» на широкому європейському геополітичному просторі. Власне, поява цього нашого дослідження і є однією зі спроб такої об'єктивізації невеликої, але дуже важливої сторінки нашої давньої історії, яка здатна багато чого пояснити і зрозуміти про нас самих, переглянути розстановку політичних сил у середньовічній Європі, збагнути справжнє місце наших іменитих предків у тих цивілізаційних процесах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблемі, порушеній у цій статті, більшою чи меншою мірою присвятили свого часу увагу чимало українських і зарубіжних дослідників, зокрема: Л. Войтович [Войтович, 2008], Ф. Дворнік [Дворнік, 2000], Ф. Делорм [Делорм, 2016], М. Кордуба [Кордуба], О. Кралік [Kralik, 1961], П. Курінний [Курінний, 2002], Є. Луняк [Луняк, 2019], В. Мойсеєнко [Мойсеєнко], О. Моця [Моця, 2010], В. Пуцько [Пуцько, 2018], П. Толочко [Толочко, 2002; Толочко, 2008] та ін. У своїх наукових студіях ці вчені розглянули лише окремі аспекти окресленої нами проблеми, що не відтворює загалом її цілісної картини, тому про внесок кожного науковця в розробку теми ми скажемо принагідно далі.

Мета статті – дослідити роль особистості в історії європейської цивілізації, простежити династичні зв'язки та розстановку, з огляду на це, політичних сил на теренах середньовічної Європи, відстежити міжкультурні впливи та взаємодію основних європейських монархій із «сім'єю-державою» Ярослава Мудрого. Окремим завданням наших наукових студій є з'ясування шляху майбутньої королеви Франції Анни Ярославни з Києва до Парижа та її причетність до появи в Європі однієї з найдавніших і найвидатніших писемних пам'яток старослов'янського світу – Реймського Євангелія.

Ім'я Анни Ярославни (бл. 1032–1075), відомої в літературі також під іменами Анни Руської чи Анни Київської, знане не лише в Україні, а й також у Росії та Франції. Існує значна наукова та науково-популярна література, присвячена цій особі, українських, російських та французьких авторів [Labanoff de Rostoff Alexandre..., 1825; Голубовский, 1886; Тимирязев, 1894; Saint-Aymour C. de. Anne de Russie..., 1824]. Стала вона також героїнею творів художнього характеру. Про неї були написані романи та повісті, зняті кінофільми, створена опера. З 2016 р. щорічно в Києві проводиться фестиваль "Anne de Kyiv Fest", в рамках якого, зокрема, були встановлені пам'ятник Анні Ярославні в столиці України та його авторські репліки в низці інших міст – Версалі, Тулузі, Арлоні, Кракові, Луцьку й Джакарті.

Будучи дружиною французького короля Генріха I (1008–1060), Анна Ярославна відіграла певну роль в історії Франції, а її нащадки

в подальшому правили в країнах Європи, належали до відомих аристократичних родів. Про неї збереглися деякі документи (переважно французького походження), які дають змогу розглянути її діяльність. Лишилися також автограф Анни Ярославни. Враховуючи, що в той час чимало правителів не були писемними (а тим паче жінки), це видається рідкісним явищем.

У роботах, присвячених Анні Ярославні, переважно звертається увага на такі аспекти: причини династичного шлюбу між нею та королем Генріхом I; укладення цього шлюбу, його датування; питання про те, чи привезла Анна Ярославна у Францію Реймське Євангеліє; народження нащадків Генріха I та їхня подальша доля; скандальне одруження Анни Ярославни після смерті Генріха I з графом Раулем де Крепі-і-Валуа; її благодійницька діяльність на користь Католицької церкви; питання смерті Анни Ярославни, її поховання. На жаль, існуючі джерела не дають можливості в повній мірі відтворити біографію цієї особи. В принципі, тут нічого дивного немає. Те саме можемо сказати про багатьох персонажів середньовічної і навіть ранньомодерної історії.

По за увагою дослідників, як правило, лишається питання подорожі Анни Ярославни з Києва до Франції. І це при тому, що ця подорож стала вдячним сюжетом для низки художніх творів. Зокрема, це стосується роману Антоніна Ладинського (1896–1961) «Анна Ярославна – королева Франції» [Ладинский, 1989 : 177–478]. Варто сказати кілька слів про цього автора і його твір. Загалом біографія А. Ладинського є цікавою і могла б стати основою для авантюрного роману. Учасник Білого руху, який опинився спочатку в Греції, на Близькому Сході, а потім у Франції, де жив у міжвоєнний період і пізніше, аж до 1950 р. Писав поезію, історичну белетристику, займався перекладами. Безперечно, Ладинський був освіченою людиною, добре знав історію й культуру як Росії, так і Франції. Водночас це був російський патріот (майже шовініст), який свідомо звеличував Росію і намагався «принизити» інші країни. Це так чи інакше знаходило відображення в його творах, у т. ч. і в згаданому романі про Анну Київську.

Під час Другої світової війни А. Ладинський стає членом організації «Союз російських патріотів», що була створена за під-

тримки Радянського Союзу. 1946 р. він отримав громадянство СРСР. А 1950 р. його вислали з Франції, запідозривши в роботі на радянській спецслужбі. У 1950–1955 рр. А. Ладинський жив у Німецькій Демократичній Республіці, у Дрездені, а потім до самої смерті – у Москві. Його прийняли до Спілки письменників СРСР, що стало визнанням письменницьких заслуг А. Ладинського. В останні роки життя він працював над великою історичною трилогією про Київську Русь. До її складу ввійшли романи «Коли впав Херсонес...» про князя Володимира Святославича, згадуваний роман «Анна Ярославна – королева Франції», а також «Останній шлях Володимира Мономаха». Не всі ці твори побачили світ за життя письменника. Зокрема, роман «Анна Ярославна – королева Франції» опублікували лише 1973 року.

Треба віддати належне А. Ладинському – він опрацював і осмислив чималий масив історичних джерел, даючи їм свою художньо-літературну інтерпретацію. При чому ці його інтерпретації заслуговують на увагу істориків. Інша річ, що в них натрапляємо на надмірне русофільство, намагання представити Давню Русь як таку собі Росію. Наприклад, А. Ладинський описує русинів у російському одязі. Наприклад, Анна, прибувши до Франції, постала перед королем, у «російському сарафані з синього шовку» [Ладинский, 1989 : 314]. Хоча такий одяг, що став традиційним для російських жінок, з'явився в Московії не раніше XIV ст. До того ж спочатку це був одяг... чоловічий. Можна навести й інші приклади «русифікації» Давньої Русі в романах А. Ладинського. Однак не будемо чіпати цю тему. Зрештою, така «русифікація» стала традиційною для російських письменників, художників, кінематографістів тощо.

Звернемося до моментів, які цікаві для нас. Зокрема, в романі «Анна Ярославна, королева Франції» автор спробував окреслити маршрут героїні з Києва до Парижа. І тут, попри художню фантазію, А. Ладинському вдалося зобразити загальноадекватну картину – не гіршу, ніж деяким історикам.

Наведемо розлогу цитату з роману, де ведеться мова про шлях доньки Ярослава Мудрого до Парижа:

«Далекий путь Анни до Франції лежав через Польщу. Ярославу хотілось, щоб вона відвідала

по дорозі тітку Доброгневу, чоловік якої, польський король Казимир, добре знав сім'ю Генріха. Казимир деякий час жив у Парижі та Бургундії, належав деякий час до ченців знаного абатства в Клюні і розмовляв по-французьки. Він міг дати Анні багато корисних порад.

В Естергомі королевою була сестра Анастасія, світлоока й простодушна товстенька жіночка, яка все ж припала до серця Андрію, коли він ще принцом приїздив до Києва в пошуках прихистку від своїх угорських незгод і запам'ятався киянам своїми нечисленними гудзиками; її теж хотілося навідати на чужині. Тому шлях для Анни вибрали такий: Гнезно, Краків, Прага і від цього міста поворот вбік, на Естергом. Звідси до самого Регенсбурга варто було пливати Дунаєм у човні, а потім, через Вормс і Майнц, уже лежала сухопутна дорога до Франції» [Ладинский, 1989 : 286].

А. Ладинський представляє поїздку Анни Київської до Франції як дипломатичну місію. Тут із ним можна погодитися. Майбутня королева цілком могла відвідати королівські двори у Польщі й Угорщині, де дружинами місцевих монархів були її родичі. Щоправда, дещо сумнівною видається її поїздка до Гнезна, яке на початках існування Польською держави було столичним містом. Однак за часів правління короля Казимира Відновителя столицю перенесли до Кракова. Тому варто було б припустити, що вона подалася саме до цього міста, оминаючи Гнезно.

Вірогідним видається відвідання Анною Естергома, де на той час була резиденція угорських королів. Звідти вона, як пише А. Ладинський, цілком могла податися Дунаєм до австрійських та баварських земель, зокрема, до значного торгового центру Регенсбурга. Правдоподібним видається її подальша подорож річкою Рейн до Вормса і Майнца. У Майнці, за версією А. Ладинського, Анну прийняв імператор Священної Римської імперії Генріх III. Щодо цього можуть бути певні сумніви. На той час відносини Генріха III з Ярославом Мудрим та королем Франції Генріхом I, з яким мала одружитися Анна, були не найкращими.

А. Ладинський вказує, що шлях з Києва до Франції, яким їхала майбутня королева, був проторований купцями. Тому виглядав він безпечним – принаймні більш безпечним, аніж морські шляхи, де підстерігали пірати.

Вважається, що за мотивами роману А. Ладинського «Анна Ярославна – королева Франції» 1978 р. в Радянському Союзі на кіностудії «Ленфільм» була знята художня картина майже з такою самою назвою «Ярославна, королева Франції» (режисер Ігор Масленников). Хоча сюжетно цей фільм помітно відрізняється від роману. У ньому основну увагу зосереджено на подорожі Анни з Києва до Франції. А в творі А. Ладинського ця подорож – лише епізод.

Згадана подорож у фільмі не представлена як дипломатична місія. Щоправда, Анна потрапляє на своєму шляху до замку польського короля, який знайомить майбутню французьку королеву з цікавинкою – механічною лялькою. Їй, зіткнувшись з чужою католицькою культурою, доводиться захищати «руські цінності» – культ Бориса й Гліба.

Про відвідання Анною Естергома, Вормса й Майнца в фільмі не йдеться. Зате є там і потаємна любов, і карколомні пригоди. Розповідається про те, як «злі люди» робили різні каверзи, щоб Ярославна не доїхала до Франції. Але робили це не деякі європейські правителі, які, в принципі, були зацікавлені в цьому, а... візантійці. У той час радянське керівництво намагалося проводити т. зв. політику розрядки. Тому не бажано було у сфері культури використовувати відверті антизахідні мотиви. Тому підступні діяння проти Анни та її супутників списали на візантійців, які давно канули в Лету. Хоча ідея авторів фільму, що подорож Анни до Франції була складною і супроводжувалася пригодами, певно, не безпідставна.

Попри відмінності згаданих роману та художнього кінофільму, все ж між ними спільним є намагання представити Давню Русь як таку собі Росію. І треба віддати належне – їм це непогано вдавалося. Русичі в цих творах носять одяг, який носили росіяни-московити, розмовляють, зрозуміло, російською мовою й дотримуються російських традицій. Словом, Русь – це Росія. А Україна тут, звісно, ні до чого.

Окрім художніх творів, про подорож Анни до Франції вели мову окремі дослідники-історики. У роботі Леонтія Войтовича, присвяченій портретам еліти княжої доби на Русі, читаємо таке: «Анна Ярославна виїхала з посольством через Перемишль, Краків, Прагу, Регенсбург, Трір на Париж» [Войтович, 2006 : 321]. При

цьому автор не посилається на якісь джерела, що й не дивно – таких просто не існує. Не обґрунтовує він і те, чому саме таким був цей маршрут, як майбутня французька королева добиралася з Києва до Перемишля. Наприклад, може виникати питання, чи їхала Анна з Перемишля на Краків. Історик Мирон Кордуба, який вивчав торгові шляхи між Руссю й Німеччиною, вважав, що в XI та в наступні три століття торгового шляху між Перемишлем і Краковом не існувало – тоді між цими містами були непрохідні ліси [Кордуба]. Однак треба враховувати, що Перемишль лежав на річці Сан. Цією річкою можна було пливати до Сандомира, а звідти вже Віслою добратися до Кракова. Тому перебування Анни в Перемишлі, про яке говорить Л. Войтович, видається цілком можливим.

Більш детальноше питання про подорож Анни Ярославни з Києва до Франції розглядає французький історик Філіпп Делорм. Він пише: «Одного літнього або осіннього ранку 1050 року Анна назавжди залишила Київ. І тут ми... натрапляємо на величезну кількість запитань. У жодній хроніці не передано ні імен її супровідників, ні маршруту поїздки» [Делорм, 2016 : 118]. Деякі сумніви викликає твердження цього історика, що Анна почала здійснювати подорож до Франції восени. То був не найкращий час для такої далекої мандрівки. Осіння негода, розмиті шляхи аж ніяк не сприяли подорожі.

Ф. Делорм вважає, що існували три можливі маршрути поїздки – два морські й один суходолом. «Південний напрямок, – зазначає він, – через Чорне море, Константинополь і Середземне море – був небажаним. Взаємини між Рутенією і Візантійською імперією перебували у складній фазі» [Делорм, 2016 : 120]. Історик дотримується думки, що північний шлях, яким користувалися варяги, через Полоцьк і Новгород, був більш виправданий. І все ж, на його думку, «цілком імовірно, що наречена короля Франції подалася значно простішим керунком зі сходу на захід, уздовж торговельного шляху євреїв-раданітів, що пов'язував Каспійське узбережжя з туманами Заходу» [Делорм, 2016 : 121].

Ф. Делорм так описує цей маршрут подорожі:

«Отже, шлях, який обрала Анна Київська та її почет, пролягав через Житомир, Луцьк, Володимир-Волинський, потім тягнувся через

Північні Карпати і Сандомир до Кракова. Там юна князівна зустрілася зі своєю тіткою Марією-Добронігою, дружиною Казимира I Польського, своїми небожами Болеславом, Ладиславом і Мешком та небогою Святославою. Згідно з деякими оповідями, які нині видаються суперечливими, князь Казимир замолоду, перебуваючи у вигнанні, служив дяконом в абатстві Клюні в Бургундії. Певно, тому й став посередником у союзі своєї племінниці й Генріха I. Залишивши цей «обіцяний край», імовірно, через Вроцлав, Анна Київська зупинилась у Празі, столиці Богемії, правитель якої, князь Бржетислав I Пржемисл, склав присягу на вірність германському імператорові. Наступним важливим етапом був Регенсбург, місто на Дунаї, великий центр міжнародної торгівлі. Там князівна, можливо, зустрілася з відлюдником Мерхертаком – ірландським ченцем, який жив, замурувавши себе за крилосом Обермюнстерського монастиря, і якого 1052 року відвідав папа Лев X, здивований славою цієї високодуховної людини.

Після цього при імператорському дворі у Вормсі або Кельні донька Ярослава могла бути представлена Генріхові III Чорному, дружиною якого могла б стати, якби не інший дипломатичний розрахунок. Нарешті неквапливий караван перетнув кордон Лотарингії і потрапив до Шампані, до земель «прекрасної Франції»...» [Делорм : 121–122].

Звісно, зустріч Анни з відлюдником Мерхертаком у Регенсбурзі – це лише припущення історика. Однак, якщо зважити на релігійність Анни, яку засвідчує низка документів, така зустріч видається імовірною.

Міркування Ф. Делорма про подорож Анни ґрунтуються на знанні про тогочасні торгові шляхи, політичну і навіть релігійно-культурну ситуацію в тогочасній Європі. У багатьох моментах вони видаються прийнятними. Принаймні їх варто враховувати, здійснюючи реконструкцію шляху майбутньої королеви з Києва до Франції.

Щоправда, маршрут Анни, запропонований Ф. Делормом і Л. Войтовичем (міркування зазначених авторів з цього питання загалом збігаються), все ж викликає деякі питання. Чи зайжджала майбутня королева Франції до Праги, адже стосунки чеського правителя та Ярос-

лава Мудрого в той час були не найкращими? Те саме можна сказати й про імовірну зустріч із імператором Священної Римської імперії, який мав непрості стосунки із французьким королем Генріхом I, а також київським князем. Водночас Ф. Делорм і Л. Войтович ігнорують можливість перебування Анни на теренах Угорщини, де королевою була її рідна сестра.

Звісно, знайти документально підтверджені факти, які б підтверджували або заперечували міркування цих авторів про маршрут Анни з Києва до Франції, неможливо. Адже, як уже говорилося, документів про цю подію немає. І все ж є певна логіка дотичних фактів, на яку й будемо спиратися.

Перш ніж вести мову про подорож Анни через землі Європи, варто кілька слів сказати про ті обставини, які змусили юну князівну здолати цей шлях.

Анна Ярославна народилася у шлюбі Ярослава Мудрого (бл. 983–1054) й Інгігерди (Ірини), дочки шведського короля Улофа III Шетконунга [Глазырина, 1994 : 240–244]. Історик Василь Татищев, використовуючи Іоакимівський літопис, який не зберігся, писав, що в Ярослава 1032 р. народилася дочка [Татищев, 2006 : 75]. Мова цілком могла йти про Анну. Саме цим роком дослідники, як правило, датують рік народження майбутньої французької королеви. Хоча існують й інші датування. Але саме 1032 рік (або близький до нього) видається найбільш вірогідним [Луняк : 22–26].

Сказати щось певне про дитячі та юні роки Анни Ярославни проблематично. Давньоруські літописи про неї мовчать. Княжна, схоже, ці роки провела в Києві, який на той час став значним політичним, торговим і культурним центром.

Спробуємо реконструювати ту обстановку, в якій зростала майбутня королева Франції. З іменем її батька Ярослава, прозваного Мудрим, пов'язане остаточне оформлення Русі як середньовічної держави імперського типу.

Йому дістався непростий спадок. До кінця не сформована «державна Володимира» опинилася в стані дезорганізації. Влада київського князя не відзначалася міцністю. Дехто з місцевих правителів, які належали до «Володимирового племені», не особливо слухалися Ярослава. Окремі землі Русі, наприклад, Червенські міста, захопили іноземці.

Головним суперником Ярослава став князь Мстислав, між якими тривалий час велася боротьба. Зрештою, Русь була поділена на дві частини по Дніпру: правобережна дісталася Ярославові, лівобережна – Мстиславові. Князі зуміли домовитися. Кожен мав свою частку володінь і не посягав на землі брата. Ярослав нарешті зміг спокійно сісти в Києві. Мстислав же княжив у Чернігові, намагаючись це місто зробити стольним градом частини Русі й, відповідно, суперником Києва.

Проте амбітним планам Мстислава не вдалося звершитися. Занадто рано пішов він із життя. Під 6542-м роком (1034-м від Різдва Христового) літописець зафіксував, що «Мстислав вийшов на лови, і розболівся, і помер». Ярослав забрав його волость і став, як засвідчує «Повість минулих літ», «єдиновладником Руської землі». Тоді ж він посадив свого брата Судислава в поруб (в'язницю) у Пскові. І тим самим позбувся своїх головних конкурентів. Збирання земель держави Володимира закінчилося, хоча, фактично, відособленою від Руської держави лишалася Полоцька земля, де правив Брячислав Ізяславович – представник місцевої династії Рогволодовичів. Того ж 1034 р. року Ярослав отримав блискучу перемогу під Києвом над печенізькими ордами, які становили чималу проблему для земель Русі. Від рук печенігів свого часу загинув Святослав, відомий князь-войовник і дід Ярослава. На місці битви, де Ярослав здобув перемогу, він пізніше спорудив собор Святої Софії [Літопис руський : 87–89]. Це був час, коли Анна робила свої перші кроки.

Тоді ж Ярослав почав розбудовувати столицю Русі – Київ. У «Повісті минулих літ» під 6545-м роком (1037-м від Різдва Христового) читаємо:

«Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення святої Богородиці. Сей же премудрий великий князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому святим Благовіщенням Господнім і молитвою святої Богородиці та архангела Гавриїла. Після цього [він звів] монастир святого Георгія [Побі-

доносця] і [монастир] святої Орини» [Літопис руський : 89].

Проведені археологічні дослідження дають підстави говорити про грандіозність будівництва Києва за часів Ярослава Мудрого. Оборонний вал, який оточував новий град, починався від «міста Володимира» і йшов у південний бік до нинішнього Майдану Незалежності, а звідти тягнувся до Золотих Воріт. Далі вздовж вулиці Ярославів Вал він виходив на теперішню Львівську площу, а вже звідтіля через сучасну вулицю Велику Житомирську «повертався» до валів «міста Володимира». У тих місцях, де вал проходив по відносно рівній поверхні, був викопаний глибокий рів.

Висота валу сягала близько одинадцяти метрів. На ньому стояли дерев'яні заборони вистою до метрів п'яти. Ширина його була двадцять сім метрів, а протяжність три з половиною кілометра. На той час це були потужні фортифікаційні споруди, будівництво яких потребувало виконання величезного обсягу робіт [Рапорт, 1956 : 96–97].

Територія, яку оточували нові укріплення, сім (!) разів перевищувала «місто Володимира». Становила вона понад 70 гектарів.

В'їхати до «міста Ярослава» можна було через троє воріт – Золоті, Лядські та Жидівські. Залишки Золотих Воріт [Івакін, 2005 : 379] збереглися до наших днів. Своєю назвою вони, напевно, були зобов'язані константинопольським Золотим Воротам. Останні служили парадним в'їздом до ромейської (візантійської) столиці. Київські Золоті Ворота так само були парадними.

Золоті Ворота стали першокласною військово-інженерною спорудою. Взяти її приступом не вдалося жодному із завойовників. Не могли їх узяти й воїни Батия 1240 року. Лише захопивши Київ, вони зруйнували їх. Після цього Золоті Ворота не відновлювалися.

Головною спорудою часів Ярослава, безперечно, стала Софія Київська. Упродовж тривалого часу, до Батиевого погрому в 1240 р., а також і певний період після нього вона була центром Київської митрополії. У її приміщенні відбувалися собори руських єпископів. Використовувалася Софія Київська й для здійснення світських обрядів – тут ставили на велике княжіння, приймали іноземних послів, присягали на вірність тощо.

Тобто не варто розглядати Софію Київську як суто сакральний храм. І в його оздобленні, і функціонуванні було чимало елементів та моментів світського характеру. Щоправда, в той час у Русі Київській не існувало чіткої межі між профанним і сакральним. Світський князь мав частку своєї сакральності, його влада трактувалася як священна, він навіть міг втручатися у справи церковні. Натомість священники мали свою частку світськості, отримуючи доходи від мирян, а також втручалися у справи сімейні. Софія ж Київська ніби демонструвала єдність сакральності й профанності.

Спорудження Софії Київської, а також інших будівель «міста Ярослава» було не лише наслідуванням константинопольських зразків, а виявом політичного суперництва з Ромейською (Візантійською) імперією. Реалізація будівельної програми Ярослава мала піднести авторитет держави й Руської православної церкви [Толочко : 148]. Храмове будівництво, подібне до київського, здійснювалося і в інших містах. У 1045–1050-х роках був споруджений Софійський собор у Новгороді. Також подібний собор виріс у ті часи у Полоцьку [Раппорт : 156].

До того ж Київ за часів Ярослава Мудрого перетворюється в сакральне місце. Він отримує не лише Софію Київську, яка є конкурентом Софії Константинопольської, а й також Печерський монастир, який, у певному сенсі, є «замінником» Афону. Складається враження, що за «рівнем сакральності» «матір городів руських» перевершує столицю Ромейської імперії.

Свідком цього грандіозного будівництва була Анна. Київ мінявся в неї на очах. Із міста-факторії на «шляху із варяг у греки» він раптом перетворився у справжню столицю новопосталої імперії. Безперечно, все це не могло не справити впливу на юну князівну. І сповнювало її почуттям гордості за справи її батька, формувало в неї почуття патріотизму щодо рідного міста й рідної землі.

За часів Ярослава Мудрого і за його сприянням набула поширення на Русі християнська лектура, котра переважно була перекладена з грецької мови. Були це і богослужбові книги, і різноманітні збірники. Книга стала відносно доступною – особливо для представників елітарних верств. Багато з них вміли читати й навіть писати. Стосувалося це й Анни.

Християнська церква за часів Ярослава Мудрого стала важливою складовою Руської держави, будучи її основним інтегратором. Одним із головних повідомлень «Повісті минулих літ», яке стосувалося церковної діяльності Ярослава Мудрого, є інформація про поставлення київським митрополитом Іларіона. Про це говориться під роком 6559-м (1051-м від Різдва Христового): «Поставив Ярослав *русина* Іларіона митрополитом Русі у святій Софії, зібравши єпископів» [9 : 95]. Приблизно в той самий час, у 1049–1051 рр., Анна вирушила у свою подорож із Києва до Франції.

Вона мусила знати Іларіона, адже то була людина, наближена до Ярослава Мудрого. Цей священник служив у церкві в його заміській князівській резиденції в селі Берестові. Не виключено, що Іларіон, котрого «Повість минулих літ» характеризувала як «мужа благого, і книжника, і пісника» [Літопис руський : 95], міг навчати дітей київського князя, у т. ч. й Анну. Адже те, що вона опанувала грамоту, сумніву не викликає. Анна читала книги, вміла писати. Принаймні зберігся її кириличний підпис «Ана регіна» під латиномовною грамотою 1063 р. [Німчук : 62].

Акт поставлення князем Ярославом Іларіона на митрополичу кафедру трактується як «бунт» проти Ромейської імперії, стосунки з якою на той час у Києва були не найкращими. Іларіон не був висвячений константинопольським патріархом. Деякі автори говорять про антиромейські настрої самого Іларіона, які він продемонстрував у своєму творі «Слово про Закон і Благодать» [Алпатов : 115]. Справді, там є перелік християнських країн і їхніх учителів, але чомусь із цього переліку випала Ромейська імперія.

Варто сказати кілька слів про «Слово про Закон і Благодать». Вважається, що цей твір був написаний між 1037 і 1050 рр. На ту пору якраз припало дитинство та юність Анни, час її навчання. Вона могла читати «Слово про Закон і Благодать». Або принаймні знала озвучені в цьому творі ідеї. Тому варто звернутися до нього.

«Слово про Закон і Благодать» є твором, де на теоретичному рівні відбувається осмислення однієї з найважливіших, «поворотних» проблем для Давньої Русі – «вибору віри», який вилився в прийняття християнства.

Спочатку в «Слові про Закон і Благодать» звучить прагнення утвердити думку про вищість християнства над юдаїзмом. Як відомо, юдаїзм претендував на статус офіційної релігії в Давньоруській державі. Чимало євреїв проживало в грецьких містах Північного Причорномор'я. Не без їхнього впливу юдейська віра стала пануючою в Хазарському каганаті – державі, що, в певному сенсі, була попередником, а пізніше суперником Київської Русі. Юдейські місіонери активно діяли на руських землях. Про це, зокрема, засвідчує «Повість минулих літ», де говориться, ніби до князя Володимира приходили «жиди хазарські», пропонуючи прийняти їхню віру. А в «Києво-Печерському патерику» є згадки про полеміку між євреями та печерськими ченцями.

Іларіон, полемізуючи з прихильниками юдаїзму, в традиційному для християн дусі говорить, що Бог через Мойсея дав юдеям Закон, але їм на зміну прийшли християни, «нові люди», які отримали Благодать від Ісуса Христа. На подібні думки натрапляємо в Посланні апостола Павла до римлян.

Однак «Слово про Закон і Благодать» не зводиться до антиюдейської полеміки. Навіть можна твердити, що ця полеміка для автора була другорядною. Хоча юдеї були іншої віри, аніж русини, однак ці етноконфесійні групи, проживаючи в Києві, загалом мирно співіснували. Принаймні говорити про якісь антиюдейські виступи в той час в «матері городів руських» не доводиться.

Іларіон же, протиставляючи Закон (юдаїзм) Благодаті (християнству), ніби утверджує думку: мовляв, як юдеї, що першими прийняли слово Боже, стоять нижче народів, котрі прийняли це слово пізніше, так і зараз більш благодатними є не ті народи, які раніше прийняли вчення Ісуса Христа, а ті, які зробили це після них. Отже, християнське первородство Ромейської імперії щодо Київської Русі перетворювалося із заслуг у ваду. Русь, навпаки, прийнявши християнство пізніше, стає носієм «вищої» благодаті, ніж Ромейська імперія. Звісно, це не говориться прямо. Така думка прихована у контексті «Слова про Закон і Благодать» Проте для тогочасного книжника, який дуже уважно вчитувався в написане, часто намагаючись знайти в ньому потаємний смисл, контекст мав не менше значення, ніж сам текст.

Наприклад, у «Слові про Закон і Благодать» звучить така думка: «Добре було Благодаті між новими людьми возсіяти. Не вливають бо, за словами Господніми, вина нового вчення благодатного в міхи старі, застарілі в юдействі. А то міхи прорвуться і вино проллється». На перший погляд видається, що мова йде лише про пріоритет над юдеями нових народів, які прийняли християнство. Але використання євангельської притчі, що нове вино треба вливати в нові міхи, надає цій ідеї дещо іншого звучання: нові міхи, власне, нові народи мають більшу цінність, ніж старі.

Такий підхід автора «Слова про Закон і Благодать» є дещо незвичним. Адже середньовічне суспільство – це суспільство, в якому шанувалася традиція, «старина». Нове ж сприймалося як щось негативне. Іларіон, навпаки, веде мову про позитивність нового. Сама ж історія осмислюється як розвиток, суть якого полягає в пізнанні Бога все більшою та більшою кількістю народів. Спочатку Бог відкрився через Мойсея лише євреями, пізніше через Ісуса Христа його пізнали «нові люди», апостоли, що проповідували серед народів Римської імперії. Тепер же християнство прийшло на Русь.

У «Слові про Закон і Благодать» знаходимо такі міркування: «Всі краї, і городи, і народи почитають і славлять кожний свого вчителя, того, що навчив їх православній вірі». Таким апостолом-учителем для Русі стає князь Володимир. Автор «Слова про Закон і Благодать» прагне утвердити думку, що апостольство князя Володимира не нижчої, а навіть вищої проби, ніж апостольство учнів Ісуса. Він пише: «Не бачив еси Христа, не ходив еси з ним, а став учнем його! Інші, бачивши його, не увірували, ти ж, не бачивши, увірував... Ті, що відали Закон і пророків, розіп'яли його. Ти ж, ані закону, ані пророків не прочитавши, розіп'ятому вклонився». Тому християнська віра князя Володимира – щось надзвичайне.

Іларіон порівнює Володимира з імператором Костянтином, під час правління якого християнство стало державною релігією Римської імперії: «...з ним однакової слави і честі достойний». Паралель «імператор Костянтин – князь Володимир» стала загальноприйнятою в давньоруській літературі й використовувалася книжниками тривалий час.

Завдячуючи «Слову про Закон і Благодать», князь Володимир перетворився в унікальну для християнства фігуру. З одного боку, він – апостол, що влив християнство в «нові міхи», поширив його серед «нового народу» – руського. Володимир навіть перевершив вірою інших апостолів. З іншого боку, він – правитель, який утвердив християнство серед свого народу. Таким чином, постать цього князя ставиться вище всіх християнських подвижників.

«Слово про Закон і Благодать» стало важливою лектурою руських книжників. У ньому бачимозвернення допитань, які турбували наших предків, принаймні їхню еліту. Звертаючись до християнства, автор цього твору намагався його пристосувати до киево-руських реалій, творячи на християнській основі новий руський символічний світ. Для цього він звеличував князя Володимира. І, очевидно, не без впливу «Слова про Закон і Благодать» цей князь перетворився на символічну фігуру «хрестителя Русі».

Наскільки Анна ввібрала ці ідеї, важко сказати. Тут ми вступаємо в сферу здогадок. Однак немає сумніву, що вона була ревною християнкою. Про це свідчать французькі документи. Цілком імовірно, що цю ревність їй прищепили в Києві. І не останню роль у цій справі міг відіграти Іларіон.

Християнська ревність, а також книжна культура Анни, ймовірно, послужили причиною того, що вона привезла у Францію книгу, відому під назвою Реймське Євангеліє.

Адже перші згадки про зазначену реліквію припадають на середину XIV ст. У той час цю книгу подарував імператор Священної Римської імперії Карл IV Емауському монастирю в Празі. Ченці монастиря зробили для манускрипту коштовне оздоблення з часткою мощів святих. Потім документально засвідчено, що це Євангеліє 1574 р. потрапило до Реймського собору, яке йому передав архієпископ Карл де Гіз Лотаринзький [Луняк : 18]. У цьому соборі книга лишалася до Великої французької революції. Вважається, що вона використовувалася при коронації французьких монархів.

Загалом існують різні версії походження Реймського Євангелія і того, як ця слов'яномовна книга опинилася у Франції. Однак версія, що її привезла Анна Київська, є доволі поширеною. До того ж існують непрямі свідчення на користь цієї версії, про що буде мова йти далі.

Історія цієї писемної пам'ятки доволі складна. У середині XIV ст. імператор Священної Римської імперії Карл IV, правління якого припало на 1346–1378 рр.¹, подарував Євангеліє ченцям заснованого ним Емауського монастиря в Празі. З дозволу папи Климента VI в цьому монастирі почали відправляти католицьке богослужіння слов'янською мовою². У Чехії з кінця XI ст. такі відправи не велися. Карл IV спеціально запросив із Далмації (Хорватії) ченців, де зберігалася традиція католицьких слов'яномовних богослужінь. Ці ченці й доповнили Євангеліє.

Книга в нинішньому вигляді складається з двох частин. Перша написана старослов'янською мовою з певними помилками кирилицею установного типу, що було, до речі, характерним для текстів Русі. Друга – «лаmanoю» хорватською глаголицею, де помітно відчутна чеська мовна стихія.

Кирилична частина (16 аркушів) давніша за глаголичну. Вона є зібранням уривків з чотирьох Євангелій, в яких розповідається про діяння Ісуса Христа. При цьому розповідь обривається посередині. Тому глаголична частина стала продовженням кириличної.

Звісно, можна гадати, чому кирилична частина виявилася неповною. Можливо, текст не був дописаний. А можливо, частина його виявилася знищеною. Щось певне сказати з цього приводу складно.

У глаголичному тексті трапляються чехізми. Там є примітка, що книга написана 1395 року. Але зазначено, що кирилична її частина створена згідно з «руським законом», тобто писалася в «руському стилі». І переписав її своєю рукою Прокоп Опат. Далі йдеться про те, що «письмо руске» подарував монастирю імператор Карл IV [Ганка : 18].

Тобто із цього повідомлення випливає таке: Карл IV подарував Емауському монастирю лише «руську частину», а хорватська глаголична частина була доповнена до неї пізніше – імовірно, 1395 р. У цьому ж повідомленні, бачимо, говориться, що «письмо рус-

¹ Про Карла IV див.: Kuthan J., Royt J. Karel IV : císař a český král – vizionář a zakladatel. Praha: Nakladatelství Lidových novin, Univerzita Karlova v Praze, 2016.

² Про Емауський монастир у Празі див.: Helmling L. Emaus: Kurzgefasste Geschichte und Beschreibung der Kirche und des Klosters. Praha: Calve, 1903.

ске» переписав святий Прокоп Опат. Мається на увазі Прокопій Сазавський, який жив близько 970–1053 рр. Цей святий шанувався і шанується в Чехії. 1204 р. він став першим чехом, якого канонізувала Католицька Церква за часів понтифікату папи Інокентія III³.

В українській літературі можна знайти твердження, що кирилична частина Реймського Євангелія була створена на Русі [Пуцько]. І що навіть Прокопій Сазавський жив якийсь час на руських землях, де й переписав цю книгу [Курінний : 194–211]. Не даремно ж вона іменується «письмо руске». Однак такі твердження щодо переписування Прокопієм Сазавським Реймського Євангелія на Русі не мають належних обґрунтувань. Принаймні не існує жодних свідчень, що Григорій Сазавський перебував у Києві чи на руських землях.

Питання в тому, де Карл IV узяв кириличну частину Реймського Євангелія. З цього приводу існують різні версії. Звісно, можна припустити, що книга могла зберігатися в Чехії ще з XI ст. Або потрапити звідти з Угорщини чи Хорватії, де теж поширювалися слов'яномовні рукописи. Зрештою, могла потрапити й з Русі. Однак цілком вірогідною є версія, що Карл IV привіз Євангеліє з Франції, де пройшли його дитячі та юнацькі роки.

Він був сином чеського короля Іоанна Сліпого з династії Люксембургів та Єлизавети Богемської – сестри останнього чеського короля Вацлава III з династії Пржемысловичів. Спочатку хлопець навіть отримав слов'янське ім'я Вацлав. І лише пізніше його переназвали Карлом.

Карл IV володів чеською мовою [Дворнік : 54]. Йому зрозумілі були інші слов'янські мови. Також він чимало зробив для розбудови Чехії, сприяв «слов'янському відродженню» в цій країні.

У Франції йому до рук могла потрапити кирилична частина Реймського Євангелія. Дістати цю книгу Карл IV міг від дружини Бланки Валуа, яка походила з французького королівського роду й належала до нащадків Анни Київської. Бланка цілком могла привезти чоловікові слов'яномовне Євангеліє як посаг.

Існує низка опосередкованих доказів на користь версії, що все ж Анна Ярославна привезла книгу до Франції.

Зокрема, в Реймському Євангелії на другій сторінці згадується апостол Філіп, якого вважали хрестителем скіфів. Анна ж дає таке ім'я своєму первісткові, хоча воно в той час було нетиповим для французьких королів. Лише пізніше це ім'я стало для них популярним, і чимало монархів Франції іменувалися Філіпами. Саму ж Анну французькі документи іменують не лише русинкою, а й скіф'янкою. У той час на Заході етноніми русин і скіф часто отожднювалися. Анна могла розглядати апостола Філіпа як покровителя Скіфії, власне українських земель, які в ті часи часто іменувалися Руссю. І тому вона з пошаною ставилася до цього апостола.

Анна також залишила власноручний підпис «Ана регіна» під одним латиномовним документом 1063 р. [Німчук : 62]. І цей підпис збігається з написанням літер на сторінках Реймського Євангелія.

При написанні свого імені королева Франції, як бачимо, використовувала форму «Ана», тобто своє ім'я писала з одним «н». Саме таке написання цього імені зауважуємо в Реймському Євангелії. Хоча в той час у латинських, а також і в деяких слов'янських текстах таке ім'я писалося з двома «н» [Луняк : 15–29]. Тому існує велика вірогідність того, що Анна Київська привезла до Франції кириличну частину Реймського Євангелія. Правда, виникає питання, звідки вона могла його привезти?

Тут можливі дві версії – чеська й київська.

Чеська версія походження кириличної частини Реймського Євангелія ґрунтується на тому, що достовірним сприймається повідомлення про авторство тієї частини Прокопієм Сазавським. Останній був палким прихильником збереження кирило-мефодіївської традиції в Чехії. Він і його учні переписували сакральні тексти слов'янською мовою. Діяльність Прокопія Сазавського поширювалася не лише на чеські землі, а й землі Угорського королівства, де проживало чимало слов'янського населення і де теж зберігалось богослужіння старослов'янською мовою. Відомий славист Ватрослав Ягич, аналізуючи пам'ятки давньої писемності, вважав, що Реймське Євангеліє походить із південного Підкарпаття [Јагіч : 105], тобто теренів тодішньої Угорської держави.

Тому можемо припустити, що Анна Київська, прямуючи до Франції, проїжджала Чехію.

³ Про Прокопія Сазавського див.: Sommer P. Svatý Prokop : z počátků českého státu a církve. Praha : Vyšehrad, 2007.

Її шлях міг проходити через Сазавський монастир, який став осередком слов'янської писемності [Kralik]. Тут вона могла зустрітися із Прокопієм і придбати переписану ним книгу. Могла це Євангеліє Анна отримати в подарунок чи купити, проїжджаючи через землі Угорщини, де королевою в той час була її сестра.

Попри те, що «авторство» кириличної частини Реймського Євангелія має документальне підтвердження, воно викликає певні сумніви.

По-перше, згадане документальне свідчення у глаголичній частині книги, ніби її кириличну частину написав Прокопій Сазавський, подане постфактум, у 1395 р. Відповідно, тоді від імовірного часу створення Реймського Євангелія минуло близько 350 років. Це значний відтинок часу, коли пам'ять про події зникає. Найрадше автор, аби надати авторитетності кириличному тексту, міг написати, ніби створив його Прокопій Сазавський, який на той час був уже шанованим чеським святим. Подібна практика була доволі поширеним явищем як у часи стародавні, так і в часи середньовіччя та ранньомодерні.

По-друге, автор згаданого повідомлення чітко зазначає, що Євангеліє писалося згідно з руським «законом», тобто руським стилем. Тут варто зазначити, що в IX ст. на теренах Чехії проповідували слов'янські просвітителі-місіонери Кирило й Мефодій. Вони створили слов'янську писемність. Але для неї використовували глаголичний, а не кириличний алфавіт. Кирило-мефодіївська традиція мала поширення в Чехії, південній Польщі, а також у Хорватії. Тут і утвердилася глаголична писемність. Невипадково саме глаголицею була дописана друга частина Реймського Євангелія. Натомість на Русі поширеною стала кирилична писемність, яка прийшла з Болгарії, куди перебралися деякі учні Кирила й Мефодія. Русь же в XI ст. стає своєрідним культурним лідером у слов'янському світі. А кирилиця, що утвердилася тут, починає сприйматися як «письмо руське». Таке розуміння і знайшло відображення в глаголичній частині Реймського Євангелія, де йдеться про початки створення цієї книги.

По-третє, якщо в глаголичній частині зазначеної літературної пам'ятки багато чехізмів, то цього не скажеш про кириличну частину. Вони тут практично відсутні. Дослідники знайшли там лише один чехізм – зміну з на *ж* [Мойсеєнко : 90].

Київська версія походження кириличної частини Реймського Євангелія видається більш переконливою. Київ за часів Ярослава Мудрого став значним культурним центром, де не лише переписувалися книги, а й писалися оригінальні тексти, наприклад, згадуване «Слово про Закон і Благодать» Іларіона. Не виключено, що автор цього твору міг мати відношення до створення кириличної частини Реймського Євангелія, яке було написане в Києві чи на Київщині. Ця книга могла служити для Анни не лише сакральним текстом, а й текстом навчальним. Не випадково згадуваний підпис «Ана регіна», як уже зазначалося, збігається з написанням літер та імені «Ана» в кириличній частині Реймського Євангелія. Тому можемо припустити, що за цією книгою Анна вчилася читати. У ті часи сакральні тексти часто використовувалися як підручники. Можливо, це була книга з легендарної бібліотеки Ярослава Мудрого. І цю книгу князь подарував своїй дочці, а та завезла її в далеку Францію.

Попри зазначене в глаголичній частині Реймського Євангелія твердження, що його кирилична частина створювалася відповідно до «русського закону», тобто стилю, на користь київської версії походження першої частини пам'ятки говорить її аналіз. Зокрема, угорський славіст Імре Тот однозначно пов'язує Реймське Євангеліє з Південною Руссю, тобто теренами сучасної України, вказуючи на певні діалектні особливості пам'ятки [Тот : 341–342]. Такої ж думки дотримуються деякі російські дослідники [Жуковская].

Переконливі аргументи на користь київського походження кириличної частини Реймського Євангелія наводить сучасний український вчений Віктор Мойсеєнко, який досліджує давньоукраїнські писемні пам'ятники. Він, зокрема, вказує на велику кількість помилок у цьому старослов'янському тексті. На його думку, це викликано тим, що «копіювальник не механічно переносив кириличний текст, а транслітерував його із не зовсім зрозумілої йому абетки. На той час для русина-киянина такою могла бути глаголиця». Ці помилки, на думку вченого, є «відображенням (свідомим чи несвідомим) місцевої говірки». Мойсеєнко вказує на такі помилки, зазначаючи, що вони характерні для давньоукраїнських писемних пам'яток XI–XIV ст. і є відображенням окремих рис українських діалектів [Мойсеєнко : 89–90].

Отже, можемо констатувати, що соціальна й культурна ситуація в Києві середини XI ст. сприяла створенню тут пам'яток типу Реймського Євангелія. Воно писалося кирилицею, котра в ті й наступні часи сприймалася як «руське письмо», на що, зокрема, звернута увага в глаголичній частині Реймського Євангелія. Зрештою, як встановили дослідники, в кириличній частині пам'ятки є чимало українських діалектизмів, які трапляються також в інших середньовічних писемних текстах, що походять з Київщини й українських земель. Тому цілком допустимо, що Анна привезла кириличну частину Реймського Євангелія зі своєї батьківщини. Тим паче, що вона вирушила в подорож до Франції з багатими подарунками, серед яких могла бути й ця книга.

Існують свідчення про десятьох дітей Ярослава Мудрого. Вважається, що першим його сином був Ілля від першої дружини князя Анни. Але ні про цю першу дружину, ні про її сина не маємо однозначно достовірних даних. Тому, пишучи про них, дослідники вдаються до гіпотез. Достовірні дані маємо про синів Ярослава від його другої дружини Інгігерди. Із літописних джерел відомі їхні імена – Володимир, Ізяслав, Святослав, Всеволод, В'ячеслав та Ігор. Перший із них помер ще за життя батька. Інші сини відігравали помітну роль у політичному та культурному житті Русі після смерті Ярослава Мудрого.

Загалом шлюбні стратегії відігравали важливу роль як у внутрішній, так і зовнішній політиці «сім'я-держави».

«Сім'я-держава» Ярослава Мудрого постає не лише на сторінках літописних джерел. У західній частині центрального нефа Софії Київської збереглися рештки урочистої композиції, де була зображена Ярославова родина [Высоцкий : 97–99]. Таке зображення в храмі світських осіб говорить, що ця «сім'я-держава» ніби отримувала сакральний статус. Її влада освячувалася Ісусом Христом. Невипадково сучасники Ярослава через призму сакральності сприймали його владу. В одному з графіті Софії Київської, де говорилося про смерть цього князя, він названий царем, тобто імператором [Войтович : 270]. А імператорська влада сприймалася як влада сакральна. Імператор вважався не просто главою держави, але й Церкви.

Для того, щоб продемонструвати свій високий статус, Ярослав Мудрий також карбував срібні монети. Вони на одному боці мали зображення святого Юрія – Ярославового патрона. На іншому – тризуб із написом «Ярославле сребро» [Зварич : 118].

Наприкінці життя Ярослав Мудрий, передбачаючи скору смерть, вирішив скласти заповіт, розподіливши землі між своїми синами.

Троє ж дочок князя, Анастасія, Єлизавета й Анна, були видані за трьох європейських монархів, відповідно – за угорського, норвезького й французького [Войтович : 305–322]. Кожен із цих шлюбів мав на меті певні політичні розрахунки володаря Русі.

Зокрема, в його планах було встановлення дружніх відносин з імператором Священної Римської імперії Генріхом III Чорним (1017–1056), який належав до Франконської (Салічної) династії.

Цей можновладець став правити землями Німеччини 1039 р. після смерті свого батька Конрада II – імператора Священної Римської імперії. Це був енергійний правитель, що намагався розширити межі своєї держави, збільшити її вплив. Окрім Франконії, він контролював Баварське і Швабське герцогства, Бургундське королівство. Поширив свій вплив на Саксонію й Лотарингію [Boshof : 63–127].

У 1040–1041 рр. тривав конфлікт між Генріхом III та чеським князем Бржетіславом I (бл. 1005–1055). Коли війська німецького правителя 1041 р. опинилися під Прагою, Бржетіслав I покорився і приніс присягу Генріхові III в Регенсбурзі, ставши його васалом. Відтоді він зберігав вірність імператорові, часто бував при його дворі й надавав збройну допомогу [Козьма Пражский : 120].

Прагнув Генріх III також впливати на Польщу й Угорщину, які в той час опинилися у сфері інтересів Ярослава Мудрого. У 1042–1044 рр. він воював із угорським королем Самуїлом Абою (бл. 990–1044). 5 липня 1044 р. Генріх III розбив угорські війська на річці Рааб. Самуїл Аба був схоплений і страчений, а угорська корона опинилася в руках Петра Орсеоло (1011–1046 чи 1059), який 1045 р. став васалом німецького правителя [Herman of Reichenau : 75–76]. Це, зокрема, викликало невдоволення в Угорщині. До того ж Орсеоло за походженням

був італійцем, сином венеціанського дожа. Він не був популярним, проти нього організовувалися змови.

1046 р. внаслідок язичницького повстання Петро Орсеоло втратив владу, а на троні опинився Андрій (Андраш) (1015–1060), який походив із угорської династії Арпадів. Він відстоював незалежність Угорщини від Священної Римської імперії. Андрій у молоді роки змушений був утікати зі своєї батьківщини й опинився в Києві, знайшовши притулок у Ярослава Мудрого. Одружився з Анастасією – дочкою цього князя [Штернберг : 180–184]. Опинившись на угорському престолі, Андрій мав напружені стосунки з Генріхом III. У 1050–1053 рр. між цими монархами велися війни [Kristó, Makk : 73]. При цьому Андрій орієнтувався на підтримку Русі.

Якщо Генріхові III не вдалося встановити контроль за Угорщиною, то цього не скажеш про Польщу. В цій державі 1034 р. князем став Казимир I, відомий у літературі під назвою Відновитель (1016–1058). Тоді країна опинилася в стані політичної кризи. Аристократи й духовенство підняли бунт проти свого правителя й вигнали його разом з матір'ю з країни. У країні настав хаос. У 1037–1038 рр. в ній вибухнуло селянське повстання. Держава опинилася на межі краху. Від Польщі відійшли Помор'я й Мазовія, де утвердилися місцеві династії. 1038 р. в Польщу ввійшли війська чеського правителя Бржетіслава I. Він захопив польську столицю Гнезно й приєднав Сілезію до Чехії. У такій ситуації на допомогу Казимирові I прийшов Генріх III. З допомогою німецьких військ польський король 1039 р. відновив свою владу. Селянське повстання було придушене, вдалося також усмирити знать. Однак Казимир I визнав сюзеренітет Священної Римської імперії. Також західна частина Помор'я відійшла до складу цієї держави. Оскільки Бржетіслав I захопив центральні польські землі, то це змусило Казимира I перенести свою столицю до Кракова – міста, яке на довгий час стало головним політичним центром Польщі [Rosik : 79–100].

Казимир I як правитель намагався проводити «багатовекторну політику». Між Руссю й Польщею на початку 40-х рр. XI ст. виник військово-політичний союз, скріплений династичними зв'язками. Казимир I одружився із

сестрою Ярослава Мудрого Марією-Доброневою [Полное собрание русских летописей : 99], а сестра польського князя Гертруда вийшла заміж за Ярославова сина Ізяслава [Войтович : 266, 277–278]. Завдяки підтримці київського князя 1047 р. Казимир I зумів повернути під владу Польщі Мазовію. Таким чином, Ярослав Мудрий відіграв певну роль у відновленні Польської держави за часів Казимира I, а між цими двома монархами склалися добрі стосунки.

Ярослав Мудрий також намагався встановити династичні зв'язки з німецькими правителями. Так, за свідченням німецького хроніста Ламберта Ашафенбурзького, 1043 р. він пропонував Генріхові III одружитися з однією зі своїх дочок [Пашуто : 123]. Дехто вважає, що такою претенденткою могла бути Анна Ярославна. Хоча з цього приводу є певні сумніви. Анна на той час була малолітньою. Правда, династичні шлюби з малолітніми тоді практикувалися. Зрештою, навіть у пізніші часи церква допускала шлюби для дівчат у віці дванадцяти років [Гізель : 166]. Приблизно такого віку в той час була Анна. Однак Ярослав же мав більш дорослих дочок. І йшлося про те, щоб їх віддати заміж у першу чергу. Зрештою, Генріх III одружився з Агнесою де Пуатьє (1025–1077), дочкою герцога Аквітанії, що дозволило йому посилити вплив на французьких землях. І хоча Ярославові Мудрому не вдалося встановити династичний зв'язок з Генріхом III, все ж з окремими німецькими правителями такі зв'язки були встановлені. Трое Ярославових синів одружилися з представницями впливових аристократичних родів Священної Римської імперії [Войтович : 256–270, 277–278, 311–314]. Вказані династичні й політичні союзи забезпечували певну рівновагу між Генріхом III та Ярославом Мудрим. Загалом же можна констатувати, що ці два правителі стали важковажовиками тогочасної європейської політики, які конкурували між собою. І в цій конкуренції, зрозуміло, важливу роль відігравали шлюбні династичні зв'язки, котрі ставали запорукою політичних союзів.

Саме в цьому контексті і варто розглядати шлюб Анни Ярославни й короля Франції Генріха I.

Генріх I належав до королівської династії Капетингів, яка прийшла на зміну Каролінгській династії. Її започаткував герцог франків

Гуго Капет (940–996). У кінці травня 987 р. в місті Санліс, яке розташовувалося в центрі його володінь, відбулися збори аристократів Франції. На них Гуго й був обраний королем. Його коронація відбулася 3 липня 987 р. в Нуайоні [Тейс : 201]. І хоча Гуго іменували королем франків, однак його королівство сучасники називали Західною Франкією [Мартен : 18]. Справді, влада короля була обмеженою й поширювалася переважно на землі навколо Парижа й Орлеана. Протягом свого правління Гуго вів боротьбу з останніми представниками династії Каролінгів, а також із римським папою через Реймську архієпархію.

Наступником Гуго Капета став Роберт II Благочестивий (972–1031). Він, як і його батько, не контролював більшу частину Франції. Спроби короля розширити свій вплив не мали помітних успіхів. Щоправда, після війни, яка тривала з 1002 до 1016 рр., йому вдалося заволодіти Бургундією [Пти-Дютайи : 17]. І все ж Роберт II змушений був піти на компроміс із бургундськими баронами й передати герцогство своєму другому синові Генріху, призначивши окремого правителя. Смерть старшого брата Генріха, Гуго, відкрила йому доступ до королівського престолу.

Генріхові I (1008–1060), як і його батькові Роберту II, довелося вести боротьбу зі своїми васалами. Відразу ж після вступу на престол 1031 року (коронований він був 1027 р. ще за життя свого батька) з ним почала конфліктувати його мати Констанція Арльська, яка хотіла бачити королем свого молодшого сина Роберта (1011–1076). Її підтримав могутній Ед II, граф Блуа і Шампані, володіння якого оточували більшу частину королівського домену. У цій ситуації союзником Генріха стали герцог Нормандії Роберт Диявол та граф Анжу Фульк Нерра. На початках Генріх I зазнав поразки й вимушений був утікати зі своїх володінь. Притулок він знайшов у Нормандії. Потім із нормандським військом король зумів повернутися в Париж. Союзником Генріха I став імператор Священної Римської імперії Конрад II, який також вступив у боротьбу з графом Едом II. Вигравши війну за престол, яка тривала до 1034 р., Генріх I змушений був піти на значні поступки феодалам. За надану допомогу король поступився частиною земель Вексена, які мали

важливе стратегічне значення, нормандському герцогові [Dhondt : 465–486]. Також він пішов на примирення з молодшим братом Робертом, віддавши йому герцогство Бургундське. Тут Роберт і його нащадки, ставши самостійними правителями, утвердили самостійну династію, що проіснувала до 1361 р. Недоторканим лишився величезний комплекс земель, який належав графові Еду II.

Хоча французькі феодали й визнавали формально владу короля, однак при цьому проводили незалежну політику. До того ж деякі з них мали більші військові та матеріальні ресурси, ніж король. Проблеми виникли навіть у королівському домені. Там королівські васали-барони будували замки, за стінами яких відчували себе незалежними правителями. Вони вели війни один з одним, грабували церковні громади, міста, купців. Тому торгові шляхи тут стали небезпечними – навіть в околицях Парижа.

Протягом перебування Генріха I на престолі майже безперервно велися феодалні війни. У перші двадцять років свого правління він орієнтувався на союз із імператорами Священної Римської імперії. Планував одружитися з донькою імператора Конрада II, але та передчасно померла. 1043 р. Генріх I одружився на дочці фризького маркграфа Матильді, яка доводилася родичкою імператора Генріха III. Однак Матильда наступного року померла при пологах. З часом стосунки між двома Генріхами – французьким королем та німецьким імператором – загострилися [Guyotjeannin : 81–97].

Генріх I лишався бездітним. Йому було більше тридцяти п'яти років – як на той час вік доволі поважний. Король ризикував залишитися без наступників. А в умовах патронімічної держави, до яких належала тогочасна Франція, це створювало чималі політичні ризики для країни. Королю необхідно було знайти дружину, яка б народила йому наступника престолу. На цьому наполягали представники правлячої еліти Франції [Vita Lietberti episcopi Cameracensis : 850]. Однак було це не таке й просте завдання. Тогочасні аристократичні родини Західної Європи були близько спорідненими між собою. А церква пильнувала, щоб не укладалися шлюби між близькими родичами. На цьому ґрунті виникали конфлікти між римським папою та аристократами Європи.

Генріх I був зацікавлений в укладенні союзу з могутнім київським князем Ярославом Мудрим, який протистояв Священній Римській імперії на східному фланзі – тоді, як французький король, фактично, протистояв їй на фланзі західному. Тому Генріх I вирішив породичатися з Ярославом Мудрим. Зрештою, на цьому наполягали й французькі аристократи [Vita Lietberti episcopi Cameracensis : 850]. Тобто шлюб Генріха I та Анни Ярославни став важливим моментом у тогочасній європейській політиці.

Існують різні припущення щодо налагодження дипломатичних відносин між французьким королем і київським князем. У літературі можна знайти думку, що Генріх I посилав кілька посольств до Ярослава Мудрого. Останній же певний час відмовляв французькому королю віддавати за нього заміж свою дочку Анну через її малолітство. Але це гіпотези, які не мають документальних підтверджень.

Достеменно відомо про посольства, які були відправлені з Франції на Русь наприкінці 40-х рр. XI ст. У глосі на полях так званого «Псалтиря Одаляріка» XI–XII ст. сказано, що 1049 р. французький король Генріх відправив у Русь шалонського єпископа Роже за дочкою правителя цієї країни Анною, з якою він мав одружитися.

Далі в цій глосі говориться, власне, про речі релігійні. Одалярік просив того єпископа, аби той довідався, чи в тих краях знаходиться Херсонес, у якому покоїться святий Климент, і чи й досі відступає море в день його народження та чи до його мощів можна дійти пішки. Єпископ виконав це. Від правителя тієї країни він довідався таке: папа Юлій прибув колись у ті краї, де упокоївся святий Климент, для боротьби з ересю, яка там процвітала. Коли, зробивши це, папа з тих країв хотів повернутися назад, явився йому ангел і сказав: «Не йди, бо від Господа повелено тобі повернутися та перенести тіло Святого Климента, яке до цього часу лежить у морі». Юлій же відповідав йому: «Як я зроблю це, якщо море відступає лише в день його народження?» Ангел же сказав Юлію: «Знаком того, що Господь наказав тобі повернутися, буде море, що відступить перед тобою». Папа вирушив туди й переніс тіло святого Климента, поклав його на берег і побудував там церкву. А потім, узявши частину мощів святого, відвіз до Риму. І трапилося так, що того самого

дня, в який римський народ зустрічав з почестями принесені папою Юлієм мощі, могила святого Климента, залишена у морі, піднялася разом з дном над водами, й зробився острів, на якому мешканці тієї землі побудували церкву та монастир. З того часу до тієї церкви припливають на кораблях. Згаданий правитель Русі Георгій (таким було християнське ім'я Ярослава) розповідав також шалонському єпископові, що у свій час він побував у тих краях і привіз звідти із собою голови святих Климента та Фіва, учня його, і поклав їх у місті Києві, де їх шанують та їм поклоняються. І навіть показував ці голови шалонському єпископові [Catalogue général des manuscrits...: 23–24].

Наскільки можемо довіряти наведеній глосі? Писалася вона задовго після посланого Генріхом I посольства до Ярослава Мудрого –десь орієнтовно через п'ятдесят років. За цей час багато що забулося, а децю могло бути перекручене.

У глосі використовується легенда про святого Климента (? – 99 чи 101). Це був четвертий римський папа, який керував Римською церквою з 88 чи 90 до 97 чи 99 роки. Відповідно до житія, він походив із заможної римської сім'ї. У молоді роки пристав до християн, був хрещений апостолом Петром, ставши його соратником. Цей же апостол висвятив його у єпископи. Наприкінці 80-х чи на початку 90-х рр. I ст. очолив Римську церкву. Під час чергових гонінь християн був поставлений перед вибором: здійснити жертвоприношення язичницьким богам чи відправитися у вигнання на важкі роботи. Він обрав друге, й був засланий на каменоломні біля міста Херсонеса. Тут він зустрів велике число засуджених християн. Він утішав їх. Також там, згідно з житієм, він здійснював чудеса. Тому близько 500 людей хрестилося в нього. Влаштувалися нові церкви.

Імператор Траян, щоб усмирити Климента й християн у Криму, спрямував туди спеціального посланця. Той наказав Климента прив'язати до якоря й кинути в море, аби послідовники не знайшли його тіла. Але, завдяки молитвам учнів Климента, море відступило й люди знайшли тіло мученика. Протягом семи віків море відступало на кілька днів, даючи можливість бажаючим поклонитися. При цьому відбувалися різноманітні чудеса.

Близько 861 р. мощі святого Климента набув Костянтин (Кирило) – апостол слов'ян, який проповідував тоді у Північному Причорномор'ї. Він перевіз частину мощів до Риму, де передав їх папі Андріану II. З цього приводу наприкінці 867 чи на початку 868 рр. були влаштовані великі урочистості. Тоді ж Андріан II висвятив Кирила у єпископи й дозволив проводити богослужіння слов'янською мовою. На честь набуття мощів Климента Кирило написав грецькою мовою повість, похвальне слово й гімн. Перші два твори дійшли в перекладі слов'янською мовою під назвою «Слово про перенесення мощів пресвятого Климента...» Ці мощі були перенесені в римську Базиліку святого Климента. У ній, до речі, і був похований Кирило, який скінчив своє життя в лютому 869 р.

Деяка частина мощів Климента залишилася в Херсонесі, де покоїлася в спеціально зробленій мармуровій гробниці. Однак після захоплення князем Володимиром Святославичем Херсонеса ця святиня була перенесена до Києва у Десятинну церкву [Задворный : 274–280].

Подібні легенди про святих, їхні чудеса мали популярність у середньовічній й ранньомодерній часи. Деякі моменти цих легенд могли бути витвором фантазії. Не винятком були й ті легендарні відомості, які наводяться у згаданій глосі на полях «Псалтиря Одальрика».

Нам же цікава інформація в ній про французьке посольство до київського князя.

По-перше, глоса вказує, що в складі посольства була духовна особа – шалонський єпископ Роже.

По-друге, посольство добиралося з Франції на Русь і назад не південним морським шляхом. На цьому шляху можна було б цілком відвідати Херсонес, де був похований святий Климент. Цього єпископ Роже не робить. А про святого Климента та його мощі він дізнається від князя Ярослава. Отже, з певністю можемо сказати, що це посольство й, очевидно, Анна Ярославна з Києва до Франції не їхали південним морським шляхом.

Окрім глоси зі «Псалтиря Одальрика», маємо ще одне свідчення про посольство Генріха I в Київ, яке є в хроніці монастиря святого Петра Живого в місті Сан. Цю хроніку написав чернець Кларій на початку XII ст. Із контексту вказаного твору випливає, що десь між

1046 і 1047 рр. «відправив король Генрікус Вальтерія, єпископа мельденського, та Васцеліна де Шалінако разом з іншими в якесь королівство до правителя грецького, який звався Герискло [перекручене Ярослав – *авт.*], з землі руської, щоб віддав той йому свою дочку за дружину. Після того з багатьма дарами та з дочкою вони повернулися до Франції» [Bibliothèque historique de L'Yonne... : 506].

Як бачимо, повідомлення хроніки монастиря Петра Живого в місті Сан не збігається з глосою із «Псалтиря Одальрика».

По-перше, маємо хронологічну невідповідність між цими джерелами.

По-друге, у глосі фігурує шалонський єпископ Роже, який, судячи з усього, очолював посольство. А в хроніці йдеться про єпископа мельденського. Згадується також там Васцелін де Шалінако, котрий, імовірно, забезпечував охорону.

У повідомленні хроніки нічого не говориться про святого Климента, але чітко вказується, що посольство з дочкою правителя Русі й багатьма дарами повернулося до Франції.

Такі повідомлення про посольство, точніше посольства, Генріха I до Ярослава Мудрого мимоволі наштовхують на думку, що їх могло бути кілька – принаймні два. І очолювали їх духовні особи – єпископи. На той час це було звичною практикою.

Не можемо точно вказати, коли відбулася поїздка Анни Ярославни до Франції. Якщо хроніка монастиря святого Петра Живого датує цю подію десь у 1046–1047 рр., то глоса з «Псалтиря Одальрика» – 1049 р. Як правило, в більшості досліджень використовується остання дата. Проте є ще одне джерело, що опосередковано вказує на іншу дату подорожі Анни Ярославни. Це – «Вандомські аналі», написані на початку XII ст. У них під 1051 роком натрапляємо на таке коротке повідомлення: «Генрікус, король франків, привів собі за жінку скіф'янку й руду» [Marchegay : 167].

Отже, якщо виходити з цих трьох повідомлень, то подорож Анни Ярославни мала би відбутися в проміжку між 1046 та 1051 роками. 1049 рік може видатися найбільш прийнятним – він якраз посередині між «крайніми датами». До того ж цей рік має документальне підтвердження в глосі з «Псалтиря Одальрика». Однак

у цій глосі нічого не йдеться про поїздку Анни Ярославни. Згадана лише дипломатична місія шалонського єпископа Роже до Києва.

Схоже, спочатку могло прибути посольство, яке обговорювало питання шлюбу короля Генріха й дочки Ярослава Мудрого. Імовірно, його очолив шалонський єпископ Роже 1049 р. Після обговорення цього питання з Франції вирушило вже друге, «шлюбне» посольство на чолі з єпископом мельденським Вальтерієм і відповідним збройним супроводом, який забезпечував лицар Васцелін де Шалінако. Це посольство вже мало організувати приїзд Анни Ярославни до Франції. Воно могло відбутися 1051 р. У хроніці монастиря святого Петра Живого, де йдеться про це посольство, відсутнє чітке датування. Тому цілком воно могло відбутися не в 1046–1047 рр., а в 1051 р. На той час Анні Ярославні, якщо прийняти 1032 рік датою її народження, було 18–19 років – цілком ідеальний час для заміжжя.

Чи хотіла Анна Ярославна їхати в далеку Францію, щоб вийти заміж за монарха, який був помітно старший за неї і який до того ж не був повноправним ні у своєму королівстві, ні навіть у своєму домені?

Уп'єсіукраїнського драматурга Івана Кочерги (1881–1951) «Ярослав Мудрий», яка з'явилася 1944 р., автор начебто відповідає на це питання. Мовляв, Анна Ярославна, яку віддають заміж за французького короля, сприймає це негативно. Для неї Франція – варварська країна. Ось, що вона говорить, не бажаючи їхати на Захід:

«Адже мене король французький свата,
І як на це погодиться наш тато,
То доведеться їхати в Париж!
А це для мене наче гострий ніж!
Там ні кравців, ні крамарів путящих,
Доми холодні, вулиці брудні.
Та ще вовки десь поряд виють в хащах,
Ні хліба гарного, ні меду, ні блинів,
Не кажучи уже про кавуни» [Кочерга : 230].

Зараз ці слова можна сприймати як пародію. Але в реаліях сталінського Радянського Союзу, де велася антизахідна пропаганда і де життя в капіталістичних країнах Центральної та Західної Європи подавалося в негативному плані, наведені висловлювання сприймалися як правда. Та все ж певна рація в цих словах була. Міняти Київ, який процвітав і змагався з Цар-

городом-Константинополем, на Париж, що тоді аж ніяк не належав до міст, які процвітали, певно, Анні Ярославні не дуже хотілося. Це пізніше Париж став «блискучим містом», своєю рідною культурною столицею Європи, «законодавцем мод» і под.

Однак не будемо гадати, що відчувала Анна Ярославна, коли довідалася, що її віддають заміж за Генріха I. Радше про це можуть говорити белетристи, які часто покладаються на власну інтуїцію, «життєву логіку», ніж на реальні документи.

Імовірно, в ті далекі часи, коли панували патріархальні звичаї, ніхто Анну Ярославну особливо не запитував, чи хоче вона заміж за французького короля. Це вирішував її батько, який реалізовував свою шлюбну стратегію. Анна ж Ярославна мусила коритися волі свого родителя.

Отже, можемо припустити, що 1051 р. Анна Ярославна вирушила з Києва до Франції. Могла ця подорож початися навесні, в квітні чи травні. То був найкращий час для далекої мандрівки, яка тривала кілька місяців.

Супроводжували Анну, напевно, не лише члени французької делегації, а й представники київського княжого двору. Схоже, була це місія дипломатична. Анна Ярославна й люди, що були її супутниками, могли зустрічалася з правителями деяких країн, передавали для них послання й дарунки від Ярослава Мудрого, вели переговори. У цьому сенсі Анну Ярославну можна вважати першою в Європі жінкою, що очолила дипломатичне посольство. Після завершення її подорожі до Франції, безперечно, руська частина супроводу повернулася до Києва, проінформувавши князя про поїздку.

Сама ж Анна Ярославна до Франції везла коштовний посаг. На це вказує хроніка монастиря святого Петра Живого в місті Сан, про що вже йшла мова. Не виключено, до посагу входила книга, про яку вже велася мова і яка з часом отримала назву Реймського Євангелія.

Звернемося до маршруту Анни Ярославни з Києва до Франції. Яким він міг бути? Уже говорилося, що південний морський напрямок відпадає. На це певним чином вказує глоса зі «Псалтиря Одальрика». Існував ще маршрут північний морський – традиційний маршрут з Києва до Новгороду, а звідти – Балтійським морем на Захід. Це т. зв. шлях «із варяг

у греки», яким, згідно з «Повістю минулих літ», здійснював свою місіонерську подорож Андрій Первозванний [Полное собрание русских летописей : 5–6]. А вже звідти через Данію дорога пролягала до північного узбережжя Франції. Цей маршрут мав певні ризики. На ньому могли чатувати морські пірати. До того ж негода на морі могла трагічно закінчитися для тих, хто подорожував ним.

Однак більш надійним і безпечним видається маршрут, що його освоїли єврейські купці-раданіти ще в середині X ст. Ці купці у середньовічні часи створили торгову сітку, яка охоплювала азійські та європейські терени. Походження терміну раданіти (чи радхоніти) не зовсім зрозуміле. Існує думка, що він має перське походження й означає «ті, хто знає дорогу».

Про раданітів писав арабський географ ібн Хордадбех у «Книзі шляхів і країн». Зокрема, вказував, що вони вели торгівлю від долини Рони у Франції до меж Китаю, володіли різними мовами й створювали свої торгові факторії в різних містах. Налагодженню такої торгової мережі сприяло те, що в багатьох країнах існували єврейські громади. Раданіти переважно вели торгівлю дорогими товарами – спеціями, парфумами, ювелірними прикрасами, шовком, маслами, ладаном, зброєю, хутром, а також рабами [Gil : 299–328].

Один зі шляхів раданітської торгівлі починався на берегах Каспійського моря, куди доставлялися товари зі Сходу – Китаю, Індії й Персії. Далі цей шлях ішов на Київ, червенські гради Побужжя, Перемишль, Сандомир, Краків, Прагу, через землі Угорщини й Німеччини на Францію, а потім на Іспанію. На згадки про вказаний маршрут натрапляємо в арабських і єврейських мандрівників того часу [Rabinowitz : 150–212].

Київ був одним із головних осередків на цьому шляху. Єврейські купці жили тут уже на початку X ст. Про це, зокрема, свідчить перший письмовий документ, який дійшов до нас з цього міста. Це т. зв. «Київський лист», знайдений у Каїрській генізі (сховищі давньоєврейських рукописів, що вийшли з обрядового вжитку). Цей документ, який написаний гебрейською мовою і в якому згадується Київ, датується ХПо-перше, глоса вказує, ст. У ньому є прохання до юдеїв інших міст пожертву-

вати кошти на викуп Мар Якова Бен Ханукки. Останній поручився за брата, що взяв гроші у невірних. Брата ж убили розбійники. А коли настав час повертати борг, заставника посадили у в'язницю. Через рік громада викупила його за 60 монет, але для повного його звільнення потрібно було ще 40. Мар Яків Бен Ханукка з допомогою цього листа збирає суму, якої бракує [Golb : 19]. Згаданий лист засвідчує, що євреї здавен жили в Києві і мали широкі зв'язки з євреями інших міст і земель.

За часів правління Ярослава Мудрого єврейське населення становило значну частину жителів столиці Русі. Серед міських воріт були також Жидівські ворота, які розташовувалися в районі сучасної Львівської площі. Поряд з цими воротами існували єврейська вулиця чи навіть квартал [Толочко, 2002 : 137–143].

У середині XI ст. сухопутний європейський шлях купців-раданітів отримав розвиток. У той час їх витіснили із середземноморського басейну купці з північноіталійських міст Генуї та Венеції. Тому для євреїв-раданітів особливо важливим став торговий шлях через європейські землі. Був це маршрут не цілком сухопутний. На той час сухопутні й водні шляхи становили єдину систему доріг [Толочко, 2008 : 317]. Не виключено, що єврейські купці, які добре знали тогочасні транспортні магістралі Європи, супроводжували Анну Ярославну.

Частина цього шляху, яка пролягала теренами Русі, непогано простежується на основі давньоруських літописних свідчень. Спочатку він пролягав землями полян, деревлян та волинян, які перебували в підпорядкуванні київського князя. Він проходив через такі міста, як Білгород, Здвижень, Мичеськ, Ушеськ, Возвягль, Корчеськ, Дорогобуж, Пересопницю, Луцьк, Торчин, Володимир (Волинський), Устилуг [Моця : 39]. Цей шлях, зокрема, простежується у творі арабського автора Шаріфа Мухаммада аль-Ідрасі (1100–1165) «Розрада спраглого в подорожах за обрій» [Аль-Ідрасі : 912]. Схоже, цим шляхом і їхала Анна Ярославна.

Щоправда, не всі з названих населених пунктів згадуються в «Повісті минулих літ» в середині XI ст. Відомості про деяких з них припадають на дещо пізніші часи. Однак археологічні джерела дають підстави говорити, що в той час у зазначених місцях існували посе-

лення, які були опорними осередками на західному торговому напрямку в землях Русі [Терський : 201–207].

З Волині Анна Ярославна, ймовірно, річкою Західний Буг із Устилуга, який був важливою «поворотною» торговою факторією [Огнева : 51–53], подалася на південь, на землі білих хорватів, які вже стали частиною Русі. Принаймні такий торговий шлях простежується в деяких арабських джерелах [Якубовський : 50–51]. По дорозі вона могла завітати в Белз і червенські гради, які її батько в 1030–1031 рр. відібрав у поляків [Полное собрание русских летописей : 96]. Белз стояв на річці Солокія, яка впадала в Західний Буг⁴. Це була важлива факторія в західнобугському басейні. Також то був і важливий політичний та релігійно-культурний осередок. Саме з Белза була вивезена ікона, що стала головною релігійною святинею Польщі – Ченстоховська Божа Матір. У наступні часи Белз був центром окремого воєводства в Польському королівстві. Щодо червенських gradів, то їхній головний осередок, Червен, містився поблизу сучасного села Чермно, яке зараз належить до складу Томашувського повіту Люблінського воєводства [Ляска : 167–211]. Звідти молода княжна могла поїхати до Перемишля. Це місто опинилося у складі Русі за часів правління князя Володимира Святославича. Принаймні в «Повісті минулих літ» є згадка під 981 р., що цей князь підпорядкував собі Перемишль [Полное собрание русских летописей : 50]. Судячи з характеру літописного свідчення, то було мирне підпорядкування. Існує версія, що князь Володимир отримав зазначене місто як посаг за дружину з чеського княжого роду Пржемисловичів [Мицько : 63–70]. Перед тим Перемишль, як і Краків, належали до Чеської держави й відігравали помітну роль у торгових зв'язках між Києвом і Прагою.

Перемишль став важливим осередком для київських князів на західних землях [Степень : 125]. Те саме можемо сказати про ще одне місто в цьому регіоні – Ярослав. Існує думка, ніби воно було засноване Ярославом Мудрим [Немировський : 758–759]. Як і Перемишль, місто Ярослав містилося на річці Сян. Ці міста були пов'язані між собою. Із Перемишля згаданою річкою через Ярослав шлях пролягав до

Вісли. Тому в цьому місті Анна Ярославна цілком могла побувати.

З Ярослава вона зі своїм супроводом рушила до Сandomира. Хоча перші письмові згадки про це місто припадають на початок XII ст., проте воно має більш давнє походження. Це був один з головних міських осередків давньої Польської держави, про що в 1112–1116 рр. писав польський хроніст Галл Анонім [Gall Anjnim : 72]. А перед тим Сandomир належав до держави Чеської. Стояло це місто на березі річки Вісли [Sandomierz : 268–292]. Звідси річкою можна було дістатися до польської столиці – Кракова.

Тодішній польський властитель Казимир I Відновитель багато чим був зобов'язаний Ярославові Мудрому. Не без допомоги київського князя він 1039 р. зумів утвердитися на престолі й урятувати від розвалу Польську державу [Rosik : 79–100]. Як уже зазначалося, між Руссю й Польщею на початку 40-х рр. XI ст. виник військово-політичний союз, скріплений династичними зв'язками. Казимир I одружився із сестрою Ярослава Мудрого Марією-Доброногою [Полное собрание русских летописей : 99], а сестра польського князя Гертруда вийшла заміж за Ярославового сина Ізяслава [Войтович : 266, 277–278].

Казимир I конфліктував із чеським князем Бржетіславом I. Останній на певний час навіть захопив центральні польські землі. Це змусило Казимира I перенести свою столицю до Кракова – міста, яке на довгий час стало головним політичним центром Польщі. Бржетіслав I, як уже говорилося, став васалом Генріха III. Хоча Казимир I теж був васалом цього імператора, але стосунки з ним у нього склалися не найкращим чином. І в цій ситуації для Казимира I важливою була підтримка Ярослава Мудрого.

Можна не сумніватися, що Анна Ярославна, прямуючи до Франції, побувала у Кракові. Адже це був не лише важливий торговий осередок на шляху купців-раданітів. Тепер це вже була столиця держави, правитель якої перебував у дружніх стосунках з її батьком.

Тому Казимир I з увагою поставився до приїзду Анни, опікувався нею під час поїздки землями Польщі. Тут вона також зустрілася зі своєю тіткою Марією-Доброногою, а також її дітьми. Напевно, вона привезла подарунки. Зараз у колекції музею на краківському Вавелі,

⁴Про Белз див.: Косів М. Місто Белз. Львів : Каменяр, 2005.

де колись пробувала резиденція польських князів та королів, є золоті «східні» кульчики роботи, ймовірно, руських ювелірів [Zabytki archeologiczne]. Можливо, це був подарунок Анни Ярославни для своєї тітки.

Із Кракова шляхи в західному напрямку вели до Праги – важливого торгового центра, а також столиці Богемії (Чехії), яка ввійшла в політичну систему Священної Римської імперії. До цього міста можна було добиратися через Вроцлав (Вратіслав). Це було колишнє чеське місто, відоме ще з X ст. Наприкінці того століття воно відійшло до Польської держави [Jaworski : 88–94].

Правда, за часів Казимира I між ним та чеським князем Бржетіславом I розгорілася боротьба за Сілезію, а також за Вроцлав як головне місто цього краю. Лише 1055 р. Бржетіслав I повернув польському князеві Вроцлав за чималий викуп [Козьма Пражский : 121]. З часом Галл Анонім назве це місто однією зі столиць Польщі [Gall Anjnim : 72].

Подорож Анни Ярославни відбувалася якраз у той час, коли між Бржетіславом I та Казимиром I тривала боротьба за Вроцлав. Чи варто було молодій князні їхати через це місто й далі прямувати до Праги? Якщо виходити з суто політичних міркувань, то радше ні, аніж так. Адже Анна Ярославна доводилася родичкою Казимира I. Тобто сумнівно, що в землях, які контролював Бржетіслав I, на неї чекав радісний прийом. Хоча вона могла проїхати Сілезію й Чехію інкогніто, замаскувавши посольство під купецьку валку.

Та все ж можливо, що Анна Ярославна побувала в Чехії. Зокрема, в Сазавському монастирі й зустрілася з його настоятелем Прокопієм, про що вже велася мова.

Звісно, наведені міркування є лише гіпотезами. Але якщо «автором» кириличної частини Реймського Євангелія був Прокопій Сазавський, а цю книгу привезла Анна Ярославна до Франції, то це «підказує» нам маршрут, яким їхала юна княжна. Тобто вона мала б відвідати чеські землі.

Можливий інший напрямок руху Анни Ярославни з Кракова. У той час із польських земель у південному напрямку йшов т. зв. Бурштиновий шлях [Дряхлов : 141–143]. Це була давня торгова магістраль, яка починалася на узбережжі

Балтійського моря, де добували бурштин, і тягнулася аж до моря Середземного. З Польщі цей шлях пролягав через Моравську браму – улоговиною між Карпатами на сході й Судетами на заході – й «впирався» в Подунав'я. На цьому шляху виникли торгові й політичні осередки. Уже в XI ст. такими тут були Оломоуц [Nešpor] і Брно. Перше з них було давнім поселенням, яке існувало вже в X ст. Щодо Брно, яке з часом стало головним містом Моравії, то про нього першу письмову згадку маємо в «Чеській хроніці» Козьми Пражського під 1091 р. [Козьма Пражский : 161]. Однак із цієї згадки зрозуміло, що місто вже існувало певний період, зокрема, і в той час, коли свою подорож здійснювала Анна Ярославна. Тобто можемо припустити, що молода княжна відвідала як Омолоуц, так і Брно. А вже звідти поїхала до Дунаю.

Перебування в Подунав'ї Анни Ярославни видається ймовірним з кількох причин.

По-перше, Дунай на Русі розглядався як своя слов'янська ріка. Таке розуміння знайшло, зокрема, відображення в «Повісті минулих літ», яка була створена на початку XII ст. Також у цій історичній хроніці говориться про те, що київський князь Святослав хотів облаштувати свою столицю на Дунаї [Полное собрание русских летописей : 5, 40–41].

По-друге, Дунай був важливою торгово-транспортною магістраллю. Через Дунайський басейн велася торгівля Русі з країнами Центральної й Західної Європи. Про міста на Дунаї, які були осередками торгівлі, говорить згаданий арабський автор аль-Ідрасі [Аль-Ідрасі : 884]. Зокрема, звертає увагу на таке місто, як Естергом, що на той час стало столицею Угорського королівства.

По-третє, тоді королевою Угорщини була рідна сестра Анни Ярославни.

1046 р. в цій країні був повалений король Петро Орсеоло, який наблизив до себе німців та італійців. Саме засилля іноземців не сприймалося угорською знаттю. При підтримці останньої до влади прийшов король Андрій (Андраш) I (бл. 1015–1060), який, як уже згадувалося, ще з 30-х рр. XI ст. перебував у вигнанні на Русі. Ярослав Мудрий надав йому підтримку для здобуття влади в Угорщині. Тоді ж Андрій I одружився з донькою київського князя, тим самим уклавши з Руссю

династично-політичний союз. Вважається, що дружиною угорського короля стала Анастасія [Штернберг : 180–184].

Андрій I на початку правління дотримувався східної орієнтації, опинившись у протистоянні з імператором Священної Римської імперії Генріхом III, який підтримував Петра Орсеоло. Цей король орієнтувався на Русь та Візантію. Тому за часів його правління Андрія I посилювалися в Угорському королівстві руські впливи. Його дружина Анастасія сприяла заснуванню монастирів східного обряду, зокрема в Тормові та біля Вишеграда [Войтович : 311–312].

Тому як і в Польщі, в Угорщині на Анну Ярославну чекав радісний прийом. Вона зустрілася не лише із сестрою, а й з її чоловіком, якого добре знала ще з київських часів. Можна припустити, що княжна побувала в Сёкешфегерварі, де в ті часи була королівська резиденція. Однак столицею королівства, як уже зазначалося, тоді було місто Естергом. Тому, імовірно, Анна Ярославна побувала саме тут, де зустрілася з Анастасією й Андрієм, а вже звідти Дунаєм подалася в західному напрямку.

На її шляху лежали значні торгові центри – Прешпорк (нинішня Братислава), Відень, Лінц. Ці населені пункти існували ще в часи Римської імперії. Помітну роль у цьому регіоні, заселеному слов'янами й германцями-баварцями, відігравав Раффельштеттен. Це місто зараз не існує. Було воно біля сучасного австрійського Лінца, на правому березі Дунаю, у межиріччі його приток Траун та Енс. Однак на початку X ст. у Раффельштеттені велася жвава торгівля, існувала митниця. До нас дійшов Раффельштеттенський митний статут, датований орієнтовно в межах 902–907 рр. У ньому, зокрема, в VI параграфі, згадувалися руські й богемські (чеські) купці, які привозили віск, рабів та коней. Загалом же цей статут свідчив про впорядковану торгівлю в Подунав'ї в районі Східної Марки, власне, на землях сучасної Австрії [Назаренко].

Далі шлях Анни Ярославни Дунаєм пролягав до Регенсбурга, який у той час був великим торговим центром не лише в Баварії, а й загалом у Європі. Існують численні свідчення про зв'язки Києва й Регенсбурга та інших міст на Дунаї [Василевский : 121–150]. Деякі документи говорять, що ще в X ст. тут вели торгівлю

руські купці. Про контакти між Регенсбургом та Києвом красномовно свідчить «Житіє св. Маріяна, ігумена регенсбурзького». У ньому розповідається, що герой цього житія, аби добудувати монастир, подався на Русь. Він прибув до Києва, і там йому матеріальну допомогу надав місцевий князь (імовірно, Володимир Мономах). А звідти з багатими дарами Маріян повернувся додому [Кордуба]. Про зв'язок Регенсбурга з Києвом розповідав і єврейський купець Петахія. Він писав, що спочатку «вийшов із Регенсбурга, своєї батьківщини, пішов звідти в Прагу, головне місто Богемії; з Праги відправився до Польщі; з Польщі – в Київ, що в Русі» [Кругосветное странствие раби Петахии Регенсбургского : 263]. Також про контакти між Близьким Сходом і Регенсбургом, які здійснювалися через руські землі, свідчить книга «Писання досконалого» (Кетав тамім) рабина Моше Таку (XIII ст.), у якій йдеться про караїмську книгу, яка «прибула з Вавилону на Русь, а звідти її привезли в Регенсбург» [Кулик : 64].

Із Регенсбурга Анна Ярославна могла вирушити землями Баварії до Швейцарії. Реконструювати цей маршрут складно. Певною підказкою для цього може служити легенда про святу Едігну. Один із варіантів цієї легенди є таким. Уже на схилі життя Анна Ярославна вирішила повернутися на Русь, про що говорили деякі французькі автори XVII ст. [Луняк : 65]. Вона взяла із собою дочку Емму. Проте дорогою королева померла в Баварії десь біля Мюнхена. Емма ж з'явилася неподалік села Пух, що є фактично околицею міста Фюрстенфельдбрука, яке розміщене на віддалі близько тридцяти кілометрів від Мюнхена. Освіта й виховання видавали високе походження Емми. Дівчина роздала своє майно бідним й оселилася у стовбурі старої липи, проживши там близько 35 років. Харчувалася лише рослинною їжею. Навчала дітей читанню й письму. Вела побожний спосіб життя. Лікувала людей і худобу. Слава про цю цілительку поширилася по всій Баварії. Місцеві жителі називали її Едігнуою, тобто «Достойною» [Ясинецька : 134–139].

До речі, ця легенда була використана при створенні поетичної вистави «Едігна, донька Анни Київської та Генріха Першого. Початок славного служіння», показаної в рамках згаданого фестивалю «Anne de Kyiv Fest».

Наведена легенда про Едігну не має належних документальних підтверджень. Вона ґрунтується на давніх переказах, а також іконографії святої. І все ж вона не видається безпідставною. Адже корені цієї легенди сягають углиб віків. Відповідно, не могла вона виникнути на порожньому місці.

Якщо цю легенду вважати достовірною, то можемо припустити таке: королева Анна поверталася на Русь тим самим шляхом, яким колись їхала до Франції. Отже, в молоді роки вона побувала десь у районі нинішнього міста Фюрстенфельдбрук. У цій місцині був міст через річку Ампер – притоку Дунаю. І тут у давнину пролягав торговий шлях [Klemenz]. Враховуючи це, перебування Анни Ярославни тут видається цілком імовірним.

Від Фюрстенфельдбрука відносно недалеко до Баденського озера. Туди вели торгові шляхи, зокрема, до містечка Бухгорн (нинішній Фрідріхсгафен). Тут уже в XI ст. здійснювалося перевантаження товарів із суші на судна [Maier]. Звідти Анна Ярославна могла на човнах здійснити подорож Баденським озером та Рейном, який витікає з цього озера. На її шляху була низка важливих міських і торгових осередків Німеччини, Швейцарії та Франції: Констанц – центр єпархії, місто, яке відіграло помітну роль у релігійному та політичному житті Священної Римської імперії [Zang]; Шаффгаузен – торгове місто й релігійний осередок (якраз під час ймовірного перебування у цьому місті Анни Ярославни тут споруджувався монастир Всіх Святих) [Bänteli]; Базель – транспортний вузол у Північній Швейцарії та центр єпархії [Föllmi]; Страсбург – столиця Ельзасу та єпархіальний центр [Recht]; Вормс – християнський осередок, де ще в IV ст. була створена єпархіальна кафедра, імперське місто, в якому велася жвава торгівля і яке відіграло помітну роль ще в імперії Карла Великого, ставши одним із головних політичних центрів Німеччини [Geschichte der Stadt Worms : 102–218]; Майнц – торговий осередок і центр єпархії [Dreyer].

Вгору від Майнца до Рейну впадає річка Мозель. Схоже, нею Анна Ярославна подалася до Тріра – на той час великого торгового міста й релігійно-культурного осередку [Anton]. Тодішній трірський єпископ Бурхарт, один із найбільших духовних князів імперії,

мав родинні стосунки з Ярославом Мудрим. Син останнього Святослав-Микола (1027–1076) був одружений з дочкою графа Етелера, яка доводилася сестрою трірському єпископу [Baumgarten : 3–4].

З Тріром пов'язана поява такої пам'ятки писемності, як «Кодекс Гертруди». У кінці X ст. ченці абатства Рейхенау переписали Псалтир для трірського єпископа Егберта, який піклувався про розвиток писемності. Ймовірно, ця книга опинилася потім у Бурхарта, який передав її Гертруді – сестрі згаданого польського князя Казимира I Відновителя. Гертруда ж стала дружиною Ізяслава (1024–1078) – сина Ярослава Мудрого. Вона додала до Псалтиря свій латинський молитовник (близько 90 молитов). Вважається, що княгиня сама їх записала. У Києві, де вона перебувала зі своїм чоловіком, в рукопис додали п'ять мініатюр. Зокрема, на одній з них вміщено зображення шанованої київської ікони Печерської Богородиці [Орлова : 311–332].

Анна Ярославна мала би зустрітися з єпископом Бурхартом, оскільки їх єднали не лише родинні зв'язки, а й інтерес до книжності. З Тіра її шлях пролягав через землі Фландрії, якими в той час правив граф Бодуен (Балдуїн) V Благочестивий (1013–1067). Він належав до васалів французького короля, хоча де-факто був незалежним правителем. Граф Бодуен підтримував добрі стосунки з Генріхом I. Натомість воював з імператором Генріхом III. Після смерті Генріха I, з 1060 до 1067 рр., Бодуен V був співправителем Анни Ярославни. Обоє вони були регентами під час правління малолітнього тоді короля Франції Філіпа [Lothringen : 63–127].

Ймовірно, граф Фландрії забезпечив супровід Анни Ярославни. Покинувши Трір, вона по дорозі могла відвідати місто Люксембург, яке було тоді значною фортецею [City of Luxembourg...]. Далі її дорога пролягала до стародавнього міста Арлона у Фландрії. Воно існувало ще в часи Римської імперії. У місті збереглися римські терми, які використовувалися в Середньовіччі. Це місто було важливим політичним і культурним осередком за часів правління династії Меровінгів. У середині XI ст. Алон став фортецею, центром графства. Зокрема, титул арлонського графа мав відомий англійський король Річард Левине Серце

(1157–1199). І саме з Арлона він вирушив зі своїми воїнами в хрестовий похід [Henrotay].

Покинувши це стародавнє місто, Анна Ярославна подалася на французькі терени – до шампанського міста Реймса. У ранньосередньовічні часи тут проповідував святий Ремігій, який вважається хрестителем французів. У Реймсі цей місіонердесь у 496–506 рр. охрестив франкського вождя Хлодвіга. Саме ж місто стало центром єпархії, головним релігійним центром Франції. У його соборі 816 року коронувався імператор Священної Римської імперії Людовик I Благочестивий. Надалі тут протягом тисячоліття коронувалися французькі правителі [Bazin].

Можливо, біля Реймса Анну Ярославну й зустрів король Генріх I і показав своїй нареченій цю французьку святиню. Вони взяли шлюб у Реймському соборі. Тут же її коронували. А Євангеліє, привезене нею, згодом лишилося в цьому храмі.

Із Реймса Анна Ярославна й Генріх I подалися до Парижа – резиденції французьких королів.

Висновки. Таким бачиться шлях Анни Ярославни з Києва до Франції. Певно, не був він простим. Існували на цьому шляху й небезпеки. Адже в той час в Європі велися феодальні війни. Якщо на теренах Русі, Польщі, Угорщини, Франції й Фландрії київська княжна могла отримати захист і опіку, то на землях, що належали до складу Священної Римської імперії, де правив суперник Ярослава Мудрого Генріх III, ситуація для неї не була простою. Тут треба було шукати опіку місцевих правителів, які підтримували добрі стосунки з київським князем, а можливо, й маскувати свою подорож. Але як би не було, подорож, яка пролягла майже через всі європейські землі, відбулася, а юна київська княжна стала королевою Франції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Labanoff de Rostoff Alexandre. Récueil de pièces historiques sur la reine Anne, ou Agnès Avec une notice et des remarques du Prince Alexandre Labanoff de Rostoff. Paris : Typographie de Firmin Didot, 1825; Голубовский П.В. Новые исследования о жизни французской королевы Анны Ярославны. *Киевская старина*. Киев, 1886. Т. 54. С. 12–16; Тимирязев В. А. Французская королева Анна Ярославна. *Исторический вестник*. СПб., 1894. Т. 55. С. 198–209; Saint-Aymour C. de. Anne de Russie, reine de France et comtesse de Valois, au XIe siècle. Paris : H. Champion, 1896; Buteau H. La princesse Anne.
2. Ладинский Ант. Когда пал Херсонес... Анна Ярославна – королева Франции. Последний путь Владимира Мономаха. Москва : Правда, 1989. 798, [2] с. : ил.
3. Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.
4. Кордуба М. Київ і Регенсбург (Сторінки давніх взаємин України з Німеччиною). URL: <https://zbruc.eu/node/41121>.
5. Делорм Ф. Анна Київська, Дружина Генріха I. Київ : Laugus, 2016. 208 с.
6. Глазырина Г.В. Свадебный дар Ярослава Мудрого шведской принцессе Ингигерд (к вопросу о достоверности сообщения Снорри Стурлусона о передаче Альдейгьюборга / Старой Ладogi скандинавам). Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования. 1991 г. Москва : Наука, 1994. С. 240–244.
7. Татищев В. История Российская: В 3 т. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003. Т. 2. С. 75.
8. Луняк Є. Анна Руська в світлі історичних джерел. С. 22–26.
9. Літопис руський. Київ : Дніпро, 1989. С. 87–89.
10. Раппорт П.А. Очерки истории русского военного зодчества X–XIII вв. Москва-Ленинград, 1956. С. 96–97.
11. Івакін Г.Ю. Золоті ворота в Києві. *Енциклопедія історії України: у 10 т.* Київ : Наук. думка, 2005. Т. 3. С. 379.
12. Толочко П. Ярослав Мудрий. Київ : Альтернативи, 2002. С. 148.
13. Раппорт П.А. Архитектура. *Древняя Русь. Город, замок, село*. Москва : Наука, 1985. С. 156.
14. Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Житомир : Полісся, 2015. С. 62.
15. Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII–XVII вв. Москва : Наука, 1973. С. 115.
16. Луняк Є. Реймське євангеліє і таємниці його походження. *Реймське Євангеліє. Видання факсимільного типу. Дослідження. У двох томах*. Київ : ТОВ «Видавництво «Горобець», 2019. Т. 2. С. 18.
17. Ганка В. Савазо-Эммаузское святое благовествование. Ныне же Реймское. Прага: Книгопечатъ сыновъ Богу-мила Гааза, 1846. С. 186–188.
18. Пуцько В. Г. Київський рукопис французької королеви Анни. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 1998. Вип. 4. С. 93–99; Александрович В. Київські аркуші Реймського Євангелія. *Реймське Євангеліє Анни Ярославни*. Львів : Видавництво «МС», 2010. С. 11–32; Нікітенко Н., Корнієнко В. Реймське Євангеліє та Анна Ярославна. *Реймське Євангеліє Анни Ярославни*. Торонто : Фондація Енциклопедії України, 2018. С. 7–15 та ін.
19. Курінний П. Реймська Євангелія – найдавніша пам'ятка писемства Київської Русі. *Золоте слово. В двох книгах*. Київ: АКОНІТ, 2002. Книга перша. С. 194–211.

20. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. Київ : Дух і Літера, 2000. С. 54.
21. Jagić V. Entstehungsgeschichte der kirchenslawischen Sprache: Neue berichtigte und erweiterte Ausgabe. Berlin, 1913. S. 105.
22. Kralik O. Sázavské písemnictví 11. století. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd, 1961.
23. Мойсеєнко В. Кирилична частина Реймського Євангелія – важлива пам'ятка давньоукраїнської книжної писемності. *Реймське Євангеліє. Видання факсимільного типу. Дослідження. У двох томах.* Т. 2. С. 90.
24. Тот И. Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII вв. София, 1985. С. 341–342.
25. Жуковская Л. П. Реймское евангелие. История его изучения и текст. Предварительные публикации. Вып. 114. Москва, 1978; Николаев Г. А., Биккина Э. И. Из наблюдений над языком Реймского Евангелия XI века. *Вестник ВолГУ.* 2005. Серия 2, выпуск 4. С. 17.
26. Высоцкий С. Светские фрески Софийского собора в Киеве. Киев : Наук. думка, 1989. С. 97–99.
27. Зварич В. В. Нумизматический словарь. Львов : Вища школа, 1975. С. 118.
28. Boshof E. Lothringen, Frankreich und das Reich in der Regierungszeit Heinrichs III. *Rheinische Vierteljahrsblätter.* 1978. Bd. 42. S. 63–127.
29. Козьма Пражский. Чешская хроника / пер. Г. Э. Санчук. Москва : Изд-во Академии наук СССР, 1962. С. 120.
30. Herman of Reichenau. Chronicle. *Eleventh-Century Germany: The Swabian Chronicles.* Manchester : University Press, 2008. P. 75–76.
31. Штернберг Я. Т. Анастасия Ярославна, королева Венгрии. *Вопросы истории.* 1984. № 10. С. 180–184.
32. Kristó G., Makk F. Az Árpád-ház uralkodói. Budapest : Könyvek, 1996. Ol. 73
33. Rosik S. Kazimierz Odnowiciel. *Wielki poczet polskich władców.* Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2006. S. 79–100.
34. Полное собрание русских летописей / издание второе. Т. 2: Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург, 1908. С. 99.
35. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва : Наука, 1968. С. 123.
36. Гізель І. Вибрані твори у 3 томах. К.-Львів : Свідчачо, 2012. Т. I. Книга перша. С. 166.
37. Тейс Л. Наследие Каролингов, IX–X века. Москва : Скарабей, 1993. С. 201.
38. Мартен Э., Менан Ф., Мердриньяк Б., Шавен М. Капетинги. История династии (987—1328) / пер. с франц. Некрасова М. Ю., Карачинского А. Ю. Санкт-Петербург : Евразия, 2017. С. 18.
39. Пти-Дютайи Ш. Феодальная монархия во Франции и в Англии X–XIII веков. Москва : Государственное социально-экономическое издательство, 1938. С. 17.
40. Dhondt J. Les relations entre la France et la Normandie sous Henri Ier. *Normannia.* 1939, № 12, 1939. P. 465–486.
41. Guyotjeannin O. Les actes de Henri Ier et la chancellerie royale dans les années 1020–1060. *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres.* 1988. № 1. P. 81–97.
42. Vita Lietberti episcopi Cameracensis. *Monumenta Germaniae historica. Scriptorum.* 1934. Tomus 30, part 2, Supplementa tomorum I–XXV. P. 850.
43. Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements. Paris : Plon-Nourrit, 1904. T.38. Reims. P. 23–24.
44. Задворный В. Л. Сочинения римских понтификов эпохи поздней Античности и раннего Средневековья (I–IX вв.). Москва : издательство францисканцев, 2011. С. 274–280.
45. Bibliotheque historique de L'Yonne ou Collection de legends, chroniques et documents divers pour servir a l'histoire des differentescontrees qui forment aujourd'hui ce department. Paris : Didron, 1863. Tome II. Auxerre: Perriquet et Rouille, imprimeurs de la societe. P. 506.
46. Marchegay P. Mabille Em. Chroniques des églises d'Anjou. Paris : Renouard, 1869. P.167.
47. Кочерга І. Вибрані твори. Київ : Сакцент Плюс, 2005. С. 230.
48. Gil M. The Radhanite Merchants and the Land of Radhan. *Journal of the Economic and Social History of the Orient.* 1976. Vol. 17.3. P. 299–328.
49. Rabinowitz L. Jewish Merchant Adventurers: A Study of the Radanites. London : Edward Goldston, 1948. P. 150–212.
50. Golb N., Pritsak O. Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. Ithaca : Cornell Univ. Press, 1982; Магочі П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування / вид. друге, доповнене. Ужгород : Видавництво Валерія Падяка, 2018. С. 19.
51. Толочко П.П. Ярослав Мудрий. Київ : Альтернативи, 2002. С. 137–143.
52. Толочко П.П. Київ і Русь. Вибрані твори 1998–2008 рр. Київ : Академперіодика, 2008. С. 317.
53. Моця О. П. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху на «путьхь». *Археологія.* 2010. № 2. С. 39.
54. Аль-Ідрасі. Нузгату ль-Муштак фі Іхтірак аль-Афак / ред. А. Бомбаччі. Каїр : Мактаба ас-Сакафа ад-Данія, 1422/2002. Т. 2. С. 912.
55. Терський С.В. Волинська ділянка військостратегічного шляху «із хозар у немец» у XI–XIII ст. : історико-географічний коментар. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.* 2010. Вип. 3. С. 201–207.
56. Огнева О., Присяжний К. Устилуг / Олена Огнева, Кость Присяжний. *Незалежний культурологічний часопис «І».* Львів, 2007. Ч. 49: Волинський Усе-Світ. С. 51–53.

57. Якубович М.М. Велика Волинь і мусульманський Схід. Рівне: Свинарчук Р. В., 2016. С. 50–51.
58. Ляска В. Червен та «Червенські гради»: історіографічні міфи на тлі труднощів археології. *Археологічні дослідження Львівського університету*. 2014. Вип. 18. С. 167–211.
59. Мицько І. Українсько-чеські зв'язки та історія Підгір'я X–XI століть. *П'яті «Ольжині читання»*. Пліснеськ, 7 травня 2010 року. Львів-Броди, 2011. С. 63–70.
60. Стемпень С. С. Перемишль. *Енциклопедія історії України : у 10 т.* Київ : Наук. думка, 2011. Т. 8. С. 125.
61. Немировський О. Ярослав. *Енциклопедія історії України : у 10 т.* К. : Наук. думка, 2013. Т. 10. С. 758–759.
62. Gall Anjnim. *Kronika Polska*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1975. S. 72.
63. Sandomierz. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Warszawa : Filip Sulimierski i Władysław Walewski, 1889. T. X. S. 268–292.
64. Rosik S. Kazimierz Odnowiciel. *Wielki poczet polskich władców*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2006. S. 79–100.
65. Zabytki archeologiczne. URL: <https://wawel.krakow.pl/zabytki-archeologiczne>.
66. Jaworski K., Rzeźnik P. Wrocławski Ostrów Tumski we wczesnym średniowieczu. *Civitates Principales: wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej*: katalog wystawy, red. Tomasz Janiak, Dariusz Stryniak. Gniezno: Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, 1998. S. 88–94.
67. Дряхлов В.Н. Янтарный путь. *Вопросы истории*. 1988. № 11. С. 141–143.
68. Nešpor V. Dějiny města Olomouce. Olomouc : Votobia, 1998.
69. Назаренко А.В. Русь и Германия в IX–X вв. *Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования*. 1991. С. 21–34; його ж. Немецкие латиноязычные источники IX–XI веков (тексты, перевод, комментарий). Москва : Наука, 1993. С. 59–100; Цольнер Е. Історія Австрії. Львів : Літопис, 2001. С. 59.
70. Василевский В. Г. Древняя торговля Киева с Регенсбургом. *Журнал министерства народного просвещения*. СПб., 1888. Ч. CCLVII. Июль. С. 121–150.
71. Кругосветное странствие раби Петахии Регенсбургского. *Три еврейских путешественника*. Москва : Мосты культуры, 2004. С. 263.
72. Кулик А. Евреи древней Руси: источники и историческая реконструкция. *Ruthenica*. 2008. № 7. С. 64.
73. Ясинецька О. Родина Анни Ярославни в історичних особах і пам'ятниках культурної спадщини. *Реймське Євангеліє. Видання факсимільного типу. Дослідження. У двох томах*. Т. 2. С. 134–139.
74. Klemenz V. Fürstfeldbruck. Regensburg : Verlag Schnell & Steiner, 2006.
75. Maier F. Friedrichshafen. Heimatbuch. Friedrichshafen : Gessler, 1983. Band 1 : Die Geschichte der Stadt bis zum Beginn des 20. Jahrhundert.
76. Zang G. Kleine Geschichte der Stadt Konstanz. Karlsruhe : Braun, 2010.
77. Banteli K. Das Kloster Allerheiligen in Schaffhausen. Zum 950. Jahr seiner Gründung am 22. November 1049. Schaffhausen : Kantonsarchäologie, 1999.
78. Föllmi T., Brodhage K. Basel und seine Kultur. Basel : F. Reinhardt, 2002.
79. Recht R., Foessel G., Klein J.-P. Connaître Strasbourg. Cathédrale, musées, églises, monuments, palais et maisons, places et rues. Colmar: Alsatia, 1988.
80. Geschichte der Stadt Worms. Stuttgart : Theiss, 2005. S. 102–218.
81. Dreyer M. Mainz im Mittelalter. Mainz : von Zabern? 2009/
82. Anton H.H. Trier im Mittelalter. Trier : Spee 1996.
83. Baumgarten N. de. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle. *Orientalia Christiana*. IX. № 35. Roma, 1927. P. 3–4.
84. Орлова М.А. О некоторых приемах убранства Молитвенника Гертруды. *От Царьграда до Белого моря*. Сб. статей по средневековому искусству в честь Э. С. Смирновой. Москва : Северный Паломник, 2007. С. 311–332.
85. Lothringen E. B, Frankreich und das Reich in der Regierungszeit Heinrichs III. *Rheinische Vierteljahrsblätter*. № 42. Bonn, 1978. S. 63–127.
86. City of Luxembourg: its Old Quarters and Fortifications. URL: <http://whc.unesco.org/en/list/699>.
87. Henrotay D., G. Warzée G. Arlon la gallo-romaine. Namur : Institut du patrimoine wallon, 2012.
88. Bazin H. Une vieille cité de France : Reims, monuments et histoire. Reims, F. Michaud, 1900.

REFERENCES

1. Labanoff de Rostoff Alexandre. Récueil de pièces historiques sur la reine Anne, ou Agnès Avec une notice et des remarques du Prince Alexandre Labanoff de Rostoff. Paris : Typographie de Firmin Didot, 1825; Holubovskiy P.V. Новые исследования о жизни французской королевы Анны Ярославны. Киевская старина. Киев, 1886. Т. 54. С. 12–16; Тумызьяев В. А. Французская королева Анна Ярославна. *Исторический вестник*. СПб., 1894. Т. 55. С. 198–209; Saint-Aymour C. de. Anne de Russie, reine de France et comtesse de Valois, au XIe siècle. Paris : H. Champion, 1896; Buteau H. La princesse Anne.
2. Ladynskiy Ant. Kohda pal Khersones... Anna Yaroslavna – королева Францусь. *Poslednyi put Vladymyra Monomakha*. Moskva : Pravda, 1989. 798, [2] s. : yl.

3. Voitovych L. *Kniazha doba na Rusi: portrety elity*. Bila Tserkva: Vydavets Oleksandr Pshonkivskiy, 2006. 782 s.
4. Korduba M. *Kyiv i Regensburg (Storinky davnikh vzaiemyn Ukrainy z Nimechchynoiu)*. URL: <https://zbruc.eu/node/41121>.
5. Delorm F. *Anna Kyivska, Druzhyna Henrikha I*. Kyiv : Laurus, 2016. 208 s.
6. Пазыргина Н.В. *Свадебный дар Ярослава Мудрого шведской принцессы Унгернд (к вопросу о достоверности сообщений Snorry Sturlusona о передаче Алдейиборга / Старой Ладогы скандинавам)*. *Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования*. 1991 г. Москва : Наука, 1994. С. 240–244.
7. Tatyshchev V. *Ystoryia Rossyiskaia: V 3 t*. Moskva : OOO «Yzdatelstvo AST», 2003. T. 2. S. 75.
8. Luniak Ye. *Anna Ruska v svitli istorychnykh dzherel*. S. 22–26.
9. *Litopys ruskyi*. Kyiv : Dnipro, 1989. S. 87–89.
10. Rapport P.A. *Ocherky ystoryy russkoho voennoho zodchestva Kh–KhIII vv*. Moskva-Lenynhrad, 1956. S. 96–97.
11. Ivakin H. Yu. *Zoloti vorota v Kyievi*. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t*. Kyiv : Nauk. dumka, 2005. T. 3. S. 379.
12. Tolochko P. *Yaroslav Mudryi*. Kyiv : Alternatyvy, 2002. S. 148.
13. Rapport P.A. *Arkhytektura. Drevniaia Rus. Horod, zamok, selo*. Moskva : Nauka, 1985. S. 156.
14. Nimchuk V. *Khrestomatiia z istorii ukrainskoi movy Kh–KhIII st*. Zhytomyr : Polissia, 2015. S. 62.
15. Alpatov M.A. *Russkaia ystorycheskaia mysl y Zapadnaia Evropa KhII–XVII vv*. Moskva : Nauka, 1973. S. 115.
16. Luniak Ye. *Reimskie yevanheliie i taemnytsi yoho pokhodzhennia*. *Reimskie Yevanheliie*. *Vydannia faksymilnoho typu. Doslidzhennia. U dvokh tomakh*. Kyiv : TOV «Vydavnytstvo «Horobets», 2019. T. 2. S. 18.
17. Hanka V. *Savazo-Этмаузское свитое блавествованье. Ныне зхе Reimское*. Praha: Knyhorechat сънов Bohumyla Haaza, 1846. S. 186–188.
18. Putsko V. H. *Kyivskiy rukopys frantsuzkoi korolevy Anny*. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*. 1998. Vyp. 4. S. 93–99; Aleksandrovych V. *Kyivski arkushi Reimskoho Yevanheliia*. *Reimskie Yevanheliie Anny Yaroslavivny*. Lviv : Vydavnytstvo «MS», 2010. S. 11–32; Nikitenko N., Korniienko V. *Reimskie Yevanheliie ta Anna Yaroslavna*. *Reimskie Yevanheliie Anny Yaroslavny*. Toronto : Fundatsiia Entsyklopedii Ukrainy, 2018. S. 7–15 ta in.
19. Kurinnyi P. *Reimska Yevanheliia – naidavnisha pam'iatka pysma Kyivskoi Rusi*. *Zolote slovo*. V dvokh knyakh. Kyiv: AKONIT, 2002. *Knyha persha*. S. 194–211.
20. Dvornik F. *Slov'iany v yevropeiskii istorii ta tsyvilizatsii*. Kyiv : Dukh i Litera, 2000. S. 54.
21. Jagič V. *Entstehungsgeschichte der kirchenslawischen Sprache: Neue berichtigte und erweiterte Ausgabe*. Berlin, 1913. S. 105.
22. Kralik O. *Sázavské písemnictví 11. století*. Praha : Nakladatelství Československé akademie věd, 1961.
23. Moiseienko V. *Kyrylychna chastyna Reimskoho Yevanheliia – vazhlyva pam'iatka davnoukrainskoi knyzhnoi pysemnosti*. *Reimskie Yevanheliie*. *Vydannia faksymilnoho typu. Doslidzhennia. U dvokh tomakh*. T. 2. S. 90.
24. Tot Y. *Russkaia redaktsiia drevnebolharskoho yazyka v kontse KhI – nachale KhII vv*. Sofyia, 1985. S. 341–342.
25. Zhukovskaia L. P. *Reimsskoe evanhelye*. *Ystoryia eho yzucheniya y tekst*. *Predvartelnye publikatsyy*. Выр. 114. Moskva, 1978; Nykolaev H. A., Bykkynyna Э. Y. *Yz nabliudeni nad yazykom Reimsskoho Evanheliia KhI veka*. *Vestnyk VolHU*. 2005. Seryia 2, vypusk 4. S. 17.
26. Vysotskyi S. *Svetskye fresky Sofyiskoho sobora v Kyeve*. Kyev : Nauk. dumka, 1989. S. 97–99.
27. Zvarych V. V. *Numyrmatycheskyi slovar*. Lvov : Vyscha shkola, 1975. S. 118.
28. Boshof E. *Lothringen, Frankreich und das Reich in der Regierungszeit Heinrichs III*. *Rheinische Vierteljahrsblätter*. 1978. Bd. 42. S. 63–127.
29. Kozma Prazhskiy. *Cheshskaia khronyka / per. H. Э. Sanchuk*. Moskva : Yzd-vo Akademyy nauk SSSR, 1962. S. 120.
30. Herman of Reichenau. *Chronicle. Eleventh-Century Germany: The Swabian Chronicles*. Manchester : University Press, 2008. R. 75–76.
31. Shternberh Ya. T. *Anastasyia Yaroslavna, koroleva Venhryy*. *Voprosy ystoryy*. 1984. № 10. S. 180–184.
32. Kristó G., Makk F. *Az Árpád-ház uralkodói*. Budapest : Könyvek, 1996. Ol. 73
33. Rosik S. *Kazimierz Odnowiciel. Wielki poczet polskich władców*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2006. S. 79–100.
34. *Polnoe sobranie russkykh letopysy / yzdanye vtroe*. T. 2: *Ypatevskaia letopys*. Sankt-Peterburh, 1908. S. 99.
35. Pashuto V. T. *Vneshniaia polytyka Drevnei Rusy*. Moskva : Nauka, 1968. S. 123.
36. Hizel I. *Vybrani tvory u 3 tomakh*. K.-Lviv : Svidchado, 2012. T. I. *Knyha persha*. S. 166.
37. Teis L. *Nasledye Karolynhov, IX–X veka*. Moskva : Skarabei, 1993. S. 201.
38. Marten Э., Menan F., Merdryniak B., Shaven M. *Kapetynhy*. *Ystoryia dynastyy (987—1328) / per. s frants*. Nekrasova M. Yu., Karachynskoho A. Yu. Sankt-Peterburh : Evrazyia, 2017. S. 18.
39. Pty-Diutaiy Sh. *Feodalnaia monarkhyia vo Frantsyy y v Anhlyy X–XIII vekov*. Moskva : Hosudarstvennoe sotsyalno-ekonomycheskoe yzdatelstvo, 1938. S. 17.
40. Dhondt J. *Les relations entre la France et la Normandie sous Henri Ier*. *Normannia*. 1939, № 12, 1939. P. 465–486.
41. Guyotjeannin O. *Les actes de Henri Ier et la chancellerie royale dans les années 1020–1060*. *Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*. 1988. № 1. R. 81–97.
42. *Vita Lietberti episcopi Cameracensis*. *Monumenta Germaniae historica. Scriptorum*. 1934. Tomus 30, part 2, Supplementa tomorum I–XXV. R. 850.

43. Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements. Paris : Plon-Nourrit, 1904. T.38. Reims. P. 23–24.
44. Zadvornyi V. L. Sochyneniya rymsskykh pontyfykov epokhy pozdnei Antychnosti y ranneho Srednevekovia (I–IX vv.). Moskva : yzdatelstvo frantsyskantsev, 2011. S. 274–280.
45. Bibliotheque historique de L'Yonne ou Collection de legends, chroniques et documents divers pour server a l'histoire des differentescontrees qui forment aujourd'hui ce departement. Paris : Didron, 1863. Tome II. Auxerre: Perriquet et Rouille, imprimeurs de la societe. R. 506.
46. Marchegay P. Mabile Em. Chroniques des églises d'Anjou. Paris : Renouard, 1869. P.167.
47. Kocherha I. Vybrani tvory. Kyiv : Saksent Plus, 2005. S. 230.
48. Gil M. The Radhanite Merchants and the Land of Radhan. Journal of the Economic and Social History of the Orient. 1976. Vol. 17.3. P. 299–328.
49. Rabinowitz L. Jewish Merchant Adventurers: A Study of the Radanites. London : Edward Goldston, 1948. P. 150–212.
50. Golb N., Pritsak O. Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. Ithaca : Cornell Univ. Press, 1982; Magochi P.-R., Petrovskiy-Shtern Y. Yevrei ta ukraintsi. Tysiacholittia spivisnuvannia / vyd. druhe, dopovnene. Uzhhorod : Vydavnytstvo Valeriia Padiaka, 2018. S. 19.
51. Tolochko P.P. Yaroslav Mudryi. Kyiv : Alternatyvy, 2002. S. 137–143.
52. Tolochko P.P. Kyiv i Rus. Vybrani tvory 1998–2008 rr. Kyiv : Akadempriodyka, 2008. S. 317.
53. Motsia O. P. Shliakhy chasiv Kyivskoi Rusi: tempy rukhu na «putekhъ». Arkheolohiia. 2010. № 2. S. 39.
54. Al-Idrasi. Nuzhatu l-Mushtak fi Ikhtirak al-Afak / red. A. Bombachchi. Kair : Maktaba as-Sakafa ad-Daniia, 1422/2002. T. 2. S. 912.
55. Terskyi S.V. Volynska dilianka viiskovostatehichnoho shliakhu «iz khozar u niemets» u XI–XIII st. : istoriko-heohrafichni komentar. Visnyk Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istoriichni nauky. 2010. Vyp. 3. S. 201–207.
56. Ohnieva O., Prysiaznyi K. Ustyluh / Olena Ohnieva, Kost Prysiaznyi. Nezaleznyi kulturolohichni chasopys «I». Lviv, 2007. Ch. 49: Volynskiy Use-Svit. S. 51–53.
57. Yakubovych M.M. Velyka Volyn i musulmanskyi Skhid. Rivne: Svynarchuk R. V., 2016. S. 50–51.
58. Liaska V. Cherven ta «Chervenski hrady»: istoriohrafichni mify na tli trudnoshchiv arkheolohii. Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu. 2014. Vyp. 18. S. 167–211.
59. Mytsko I. Ukrainsko-cheski zv'iazky ta istoriia Pidhir'ia Kh–KhI stolit. P'iaty «Olzhyni chytannia». Plisnesk, 7 travnia 2010 roku. Lviv-Brody, 2011. S. 63–70.
60. Stempien S. S. Peremyshl. Entsyklopediia istorii Ukrainy : u 10 t. Kyiv : Nauk. dumka, 2011. T. 8. S. 125.
61. Nemyrovskiy O. Yaroslav. Entsyklopediia istorii Ukrainy : u 10 t. K. : Nauk. dumka, 2013. T. 10. S. 758–759.
62. Gall Anjnim. Kronika Polska. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1975. S. 72.
63. Sandomierz. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa : Filip Sulimierski i Władysław Walewski, 1889. T. X. S. 268–292.
64. Rosik S. Kazimierz Odnowiciel. Wielki poczet polskich władców. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2006. S. 79–100.
65. Zabytki archeologiczne. URL: <https://wawel.krakow.pl/zabytki-archeologiczne>.
66. Jaworski K., Rzeźnik P. Wrocławski Ostrów Tumski we wczesnym średniowieczu. Civitates Principales: wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej: katalog wystawy, red. Tomasz Janiak, Dariusz Stryniak. Gniezno: Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, 1998. S. 88–94.
67. Driakhlov V.N. Yantarnyi put. Voprosy ystoriyy. 1988. № 11. S. 141–143.
68. Nešpor V. Dějiny města Olomouce. Olomouc : Votobia, 1998.
69. Nazarenko A.V. Rus y Hermanyia v IKh–Kh vv. Drevneishye hosudarstva na terrytoryy SSSR: materyaly y yssledovaniya. 1991. S. 21–34; yoho zh. Nemetskye latynoiazыchnyye ystochnyky IX–XI vekov (teksty, perevod, kommentaryi). Moskva : Nauka, 1993. S. 59–100; Tsolner E. Istoriia Avstrii. Lviv : Litopys, 2001. S. 59.
70. Vasylevskiy V. H. Drevniaia torhovlia Kyeva s Rehensburhom. Zhurnal mynysterstva narodnoho prosveshcheniya. SPb., 1888. Ch. CCLVII. Yiul. S. 121–150.
71. Kruhosvetnoe stranstvye raby Petakhyy Rehensburhskoho. Try evreiskykh puteshestvennyka. Moskva : Mosty kultury, 2004. S. 263.
72. Kulyk A. Evrey drevnei Rusy: ystochnyky y ystoriicheskaia rekonstruktsiia. Ruthenica. 2008. № 7. S. 64.
73. Yasynetska O. Rodyna Anny Yaroslavny v istorychnykh osobakh i pam'iatnykakh kulturnoi spadshchyny. Reimске Yevanheliie. Vydannia faksymilnoho typu. Doslidzhennia. U dvokh tomakh. T. 2. S. 134–139.
74. Klemenz V. Fürstenfeldbruck. Regensburg : Verlag Schnell & Steiner, 2006.
75. Maier F. Friedrichshafen. Heimatbuch. Friedrichshafen : Gessler, 1983. Band 1 : Die Geschichte der Stadt bis zum Beginn des 20. Jahrhundert.
76. Zang G. Kleine Geschichte der Stadt Konstanz. Karlsruhe : Braun, 2010.
77. Bânteli K. Das Kloster Allerheiligen in Schaffhausen. Zum 950. Jahr seiner Gründung am 22. November 1049. Schaffhausen : Kantonsarchäologie, 1999.

78. Föllmi T., Brodhage K. Basel und seine Kultur. Basel : F. Reinhardt, 2002,
79. Recht R., Foessel G., Klein J.-P. Connaître Strasbourg. Cathédrale, musées, églises, monuments, palais et maisons, places et rues. Colmar: Alsatia, 1988,
80. Geschichte der Stadt Worms. Stuttgart : Theiss, 2005. S. 102–218.
81. Dreyer M. Mainz im Mittelalter. Mainz : von Zabern? 2009/
82. Anton H.H. Trier im Mittelalter. Trier : Spee 1996.
83. Baumgarten N. de. Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle. Orientalia Christiana. IX. № 35. Roma, 1927. P. 3–4.
84. Orlova M.A. O nekotorykh pryemakh ubranstva Molytvennyka Hertrudy. Ot Tsarhrada do Beloho moria. Sb. statei po srednevekovomu yskusstvu v chest' S. Smyrnovoi. Moskva : Severnyi Palomnyk, 2007. S. 311–332.
85. Lothringen E. V, Frankreich und das Reich in der Regierungszeit Heinrichs III. Rheinische Vierteljahrsblätter. № 42. Bonn, 1978. S. 63–127.
86. City of Luxembourg: its Old Quarters and Fortifications. URL: <http://whc.unesco.org/en/list/699>.
87. Henrotay D., G. Warzée G. Arlon la gallo-romaine. Namur : Institut du patrimoine wallon, 2012.
88. Bazin H. Une vieille cité de France : Reims, monuments et histoire. Reims, F. Michaud, 1900.
-

P. M. KRALIUK

*Doctor of Philosophy, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Professor,
Head of the Department of Theory and History of State and Law, Chairman of the Academic Council,
National University "Ostroh Academy", Ostroh, Ukraine
E-mail: petro.kraliuk@oa.edu.ua*

F. V. BALANDIN

*Chief curator of the Anne de Kyiv Fest International Festival, Kyiv, Ukraine
E-mail: balandin@ukr.net*

M. I. MARTYNIUK

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor and Head of the Philology Department,
Municipal institution of higher education "Lutsk Pedagogical College" of Volyn Regional Council,
Lutsk, Ukraine
E-mail: mmartynyuk@lpc.ukr.education*

**ANNA YAROSLAVNA'S ROAD TO THE WEST, "FAMILY-STATE"
OF YAROSLAV THE WISE AND THE EUROPEAN CONTEXT**

The article is devoted to the study of the role, place and mission of the personality of Anna Yaroslavna and her famous family in the history of European civilization, occasionally the medieval dynastic ties in Central and Western Europe are traced, the impact of Yaroslav the Wise on current historical and political processes is remarkable and all hypotheses are analysed in detail and scrutinised on the basis of a wide range of ancient written sources and the most probable road of the future queen of France is traced from Kiev to Paris, the attempt to explain the most logical versions of the origin of one of the oldest written monuments of the Old Slavic world – The Rheims Gospel is made. A number of authoritative Ukrainian, Russian, Polish, Czech, French, German, Belgian, Italian, Arabic, etc. documentaries, historiographical monuments, lithographs, chronicles, scholarly studios of later age, etc. have been involved as the evidence bases.

Key words: The Rheims Gospel, lithographs, chronicles, legend, journey, queen of France, monarchs, empire, sacral, Christianity, law, book, Cyrillic, Glagolitic, text, glosa, "family-state", dynastic ties.

*Стаття надійшла до редакції 23.05.2021
The article was received 23.05.2021*